

ORYANTALİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Yücel BULUT*

SOME REMARKS ON THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF ORIENTALISM

As a department of thought and expertise, Orientalism, of course involves several overlapping aspects: first, the changing historical and cultural relationship between Europe and Asia, a relationship with a 4,000-year-old history; second, the scientific discipline in the West according to which, beginning in the early nineteenth century, one specialised in the study of various Oriental cultures and traditions; and third, the ideological suppositions, images and fantasies about a region of the world called the Orient.

The history of Orientalism is old as Orient and Occident as. In this historical process, Orientalism has acquired its various kinds and characteristics which is well-known. Orientalism is both a discipline studies Orient, and an instrument that Occident has realised or discovered his self-conscience through it. Thus, in this process, Western images about East and Eastern demonstrate a dynamic variability which is dependent on changes in relationships between this two world or in its self-structure of West or East. And this paper aims to show these variable images about Orient, Orientalist discourse's phases and changings and that Orientalism is about Occident as it is about Orient, too.

11 Eylül 2001 tarihinde New York'taki İkiz Kuleler'e uçakla yapılan saldırı sonrasında ABD Başkanı George W. Bush'un tüm Batı toplumunu yeni bir "Haçlı Seferi"ne davet etmesi ya da -aynı olay üzerine yaptığı açıklamada- İtalya Başbakanı Silvio Berlusconi'nin "İslam'ın ilerlemeye engel olduğu" şeklinde sözler sarfetmesi; Batı'nın Doğu'ya ilişkin imajları ya da Doğu'ya ilişkin Batılı kolektif muhayyile olarak tanımlanabilecek olan oryantalizmin, edebiyat eserlerinden gazete yazılarına, teolojik tartışmalardan bilimsel çalışmalara, Batılı siyaset adamlarının nutuklarından ve tutum alışlarından popüler karalamalara varıncaya kadar Batılı zihin dünyasının her noktasında izini *hâlâ* sürebileceğimiz bir alan olduğu gerçeğini bir kez daha gözler önüne serdi.

* Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, yucelbulut@msn.com

Oryantalizmin tarihi, çokça söyleneğeldiği üzere, Doğu ile Batı'nın varlığı kadar eskidir. Bu tarihsel süreç, oryantalizme bugün tanıdığımız çeşitli biçimlerini ve özelliklerini kazandırdı. Gelişim süreci içinde ele alındığında, oryantalizm, bir yanıyla Doğu'nun Batı tarafından incelenmesi anlamına gelirken, bir yanıyla da Batı'nın kendi bilincine varmasının en önemli aracı olarak gözükmektedir.¹ O nedenle, oryantalizmin sunduğu Doğu imajları, hem Doğu-Batı ilişkilerinin değişmesine, hem de taraflardan herhangi birisinin iç bünyesinde meydana gelen gelişmelere bağlı olarak *değişiklikler* göstermektedir. Bu yazı da, oryantalist arşivde karşımıza çıkan -konjonktüre göre farklılıklar gösteren- Doğu'ya ve Doğululara ilişkin Batılı imajların, oryantalizmin geçirdiği safhaların ve değişimlerin, Doğu ile ilgili olduğu kadar Batı'nın bizzat kendisi ile de yakından alakalı olduğunu, tarihsel ve sosyal bağlamına oturarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Oryantalizmin ne olduğuna ve oryantalistin kime dendiğine ilişkin pek çok şey söylendi. Doğu dillerini bilen uzmanı, Doğulu toplumların gelenekleri, göreneklere ve coğrafyaları hakkında bilgi sahibi akademisyeni ya da Doğulu toplumları resmeden ressamı tanımlamak için *oryantalist* sözcüğünün kullanıldığı herkesin malumu.² Oryantalizmi, genellikle, masum bir akademik merak saikiyle oluşturulmuş bir araştırma disiplini olarak değerlendiren bu türlü yaklaşımların dışında, Hıristiyan misyonerliği ve Avrupalı sömürgecilikle iş birliği içerisinde değerlendiren yaklaşımlar da mevcuttur.³

Edward Said, —haklı olarak— "paradigma-kurucu bir yapıt"⁴ olarak değerlendirilen eseri *Oryantalizm*'de, "hepsi birbirine dayalı bir çok şey" olarak anladığı oryantalizmin genel kabul gören anlamlarını "en kolay kabul gören akademik manası"ndan başlayarak sıralar: "Antropolog, sosyolog, tarihçi yahut dil bilimci olsun, özel yahut genel bir açıdan Şark'ı öğreten, yazıya döken yahut araştıran kimse şarkiyatçıdır ve yaptığı şey şarkiyattır... Oryantalizm'in daha geniş bir manası vardır: Oryantalizm 'Doğu' ile 'Batı' arasında ontolojik ve epistemolojik ayırımı dayalı bir düşünüş biçimidir... Şimdi oryantalizmin üçüncü anlamına geliyorum: On sekizinci yüzyıl sonlarını kabaca belirlenmiş bir başlangıç noktası kabul edersek, oryantalizm Şark ile uğraşan

¹ Benzer bir yaklaşım için bkz.: Ziauddin Sardar, *Orientalism*, (Buckingham ve Philadelphia: Open University Press, 1999), s. 16: "[Oryantalizmin tarihi] Batı'nın bizzat kendisinin, fikirlerinin, eylemlerinin, ilgilerinin, tarzlarının ve açık ya da gizli bütün formları içinde şu anının tarihidir."

² Oryantalist resim ve ressamlar için bkz.: Lynne Thornton, *The Orientalists: Painter-Travellers, 1828-1908*, (Paris: 1983), s. 13 vd.; Zeynep İnankur, *19. Yüzyıl Avrupasında Heykel ve Resim Sanatı*, (İstanbul: Kabalcı Yay., 1997), s. 48-50; Roger Benjamin, (ed.), *Orientalism: Delacroix to Klee*, (The Art Gallery of New South Wales, 1997). *Oryantalist* sözcüğünün zaman içerisindeki anlam farklılaşmaları için bkz.: A. J. Arberry, *British Orientalists*, (Londra: William Collins of London, 1943), s. 8 vd; John M. MacKenzie, *Orientalism: History, theory and the arts*, (Manchester: Manchester University Press, 1995); ve ayrıca bkz.: Bernard Lewis, *Islam and the West* (New York: Oxford University Press, 1993), s. 99-118.

³ Örneğin bkz.: M. Hamdi Zakzûk, *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Plânı*, Trc.: Abdülaziz Hatip, (İzmir: Işık Yay., 1993), s. 8 vd.; Benzer bir değerlendirmeyle Mustafa Sibai'nin *Müşterikler ve Hedefleri*, (Trc. Kemal Çobanbeyli, (İstanbul: Sinan Yay., 1971) başlıklı çalışmasında da karşılaşıyoruz. Oryantalist çalışmaların İslam'la mücadele etmek ve Hıristiyanlaştırma amaçlı misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde başladığına ilişkin Batılı akademi dünyasına ait iki değerlendirme için bkz.: Rudi Paret, *The Study of Arabic and Islam at German Universities: German Orientalists Since Theodor Nöldeke*, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1968), s. 5 ve Maxime Rodinson, *Batıyı Büyüleyen İslam*, Trc.: Cemil Meriç, (İstanbul: Pınar Yay., 1983), s. 46. Önde gelen oryantalistlerin hayat hikayeleri incelendiğinde, Kitab-ı Mukaddes'i yorumlama isteğinin de Doğu dillerinin incelenmesinde önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bu, aynı zamanda, oryantalist araştırmalarda filoloji çalışmalarının uzun bir dönem boyunca egemen oluşunun da bir açıklamasını sunmaktadır.

⁴ "Giriş: Dünya Nasıl 'Dünya' Oldu?", Fuat Keyman, Mahmut Mutman ve Meyda Yeğenoğlu, (derleyenler), *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark* (İstanbul: İletişim Yay., 1996) içinde, s. 17.

toplum müessesedir; yani Şark hakkında hükümlerde bulunur, Şark hakkındaki kanaatleri onayından geçirir, Şark'ı tasvir eder, tedris eder, iskan eder, yönetir; kısacası 'Doğu'ya hakim olmak, onu yeniden kurmak ve onun amiri olmak için' Batı'nın bulunduğu yoldur."⁵

Her ne kadar oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ve asıl olarak 19. yüzyılda gerçekleşmişse de, Batı'nın Doğu'ya olan ilgisinin tarihi ve Doğu hakkındaki muhayyilesinin oluşum süreci Doğu ile Batı'nın varlığı kadar eskidir. Dolayısıyla, "Batı'nın Doğu'ya ilişkin topyekûn muhayyilesi"ni belirleyen özelliklerin, Doğu ile Batı arasındaki ayırımı yattığını söylemek abartılı olmayacaktır. Bir diğer önemli husus da, Thierry Hentsch'in de doğru olarak belirttiği üzere, Doğu ile Batı arasındaki karşıtlığın tarihini ne kadar geriye götürsek götürelim, "bu karşıtlığın iki kutbu aynı yaşta değildir."⁶

Bu iki dünya arasındaki farklılaşmanın nedenleri, uygarlıklar tarihi araştırmalarıyla ortaya konmuştur. Asya ile Avrupa, Doğu ile Batı arasındaki sınırın nerede başladığı ve nerede bittiğinin cevabı ise çok net değildir.⁷ Zira bu sınırlar tarih boyunca çok değişken bir özellik göstermiştir: Asya, Asur dilinde 'Doğu ülkesi' anlamına gelir.⁸ *Asya* ve *Avrupa* kelimeleri Babil şehrinin her iki kısmını ifade eden *asu* [doğu] ve *ereb* [batı] sözlerinden türemiştir.⁹ Sonraları Ege Denizi'nin iki tarafını birbirinden ayırmak için kullanıldı. Büyük İskender bu sınırı Hindistan'a kadar götürmüştü. Roma İmparatorluğu zamanında Roma şehri, meskûn dünyanın merkezi sayılmış, doğu tarafı için *Oriens* [Doğu], batı tarafı için de *Occiden* [Batı] tabiri kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu devrinde Doğu, Batı'ya kıyasla "medenî ülke" manasında kullanılmaktaydı.¹⁰ 7. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu'nun büyük bir kısmının Müslümanların eline geçmesiyle birlikte, kavramın kapsamı da genişledi ve yeni bir şekil aldı. Haçlı Seferleri zamanında Doğu denince daha ziyade İslam dünyası anlaşılıyordu. Türkler Anadolu ve Balkanlar üzerinde hakimiyet kurduktan sonra Osmanlı İmparatorluğu da Doğu kavramının kapsamına girdi.

⁵ Edward W. Said, *Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Trc.: Selahattin Ayaz, (İstanbul: Pınar Yay., 2. Baskı, 1989), s. 15-16.

⁶ Thierry Hentsch, *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, Trc.: Aysel Bora, (İstanbul: Metis Yay., 1996), s. 18.

⁷ Yunan mitolojisindeki meşhur Europa efsanesi de, bu iki dünya arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını, dinamikliğini, değişkenliğini ve hayatiliğini vurgulamaktadır. Herodot, tarihinde, bu kıtaların isimlendirmesinin kaynağını anlamadığını söyler ve özellikle de Avrupa'nın sınırlarına ilişkin belirsizliklerden bahseder: "Avrupa'ya gelince, kuzeyi ve doğusu deniz midir, kimse bilmez." Uzunluğuna ilişkin bir iddiada bulunur: "Uzunluğu biliniyor, dünyanın diğer iki bölümü kadardır." Doğal sınır olduğu düşünülen mekanlara ilişkin şaşkınlığını şöyle ifade eder: "Zaten bir türlü akıl erdirememişimdir, neye dayanarak bir tek toprağa, hepsi de diğil sontakılı üç ad verilmiştir ve bölgeler arasında sınır olarak niçin Mısır'da Nil ve Kalkhis'de Phasis (başka birilerine göre Palus-Maiotis'de Tanais ve Kimmer'ler Boğazı) seçilmiştir. Ayrıca bu ayınları kim yapmış, bu adları kim vermiştir, bunu da bir türlü bulup çıkaramamışım." Herodotos, *Herodot Tarihi: Çağının Dünyasını Anlatan İlk Büyük Tarih Kitabı*, Trc.: Müntekim Ökmen, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2. Baskı, 1983), s. 215.

⁸ Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, (İstanbul: İ. Ü. E. F. Yay., 1979), s. 11.

⁹ H. Sadi Selen, "Tarihte Şark ve Garp Mefhumları", *Belleken*, Cilt: 7, Sayı: 27, Temmuz 1943, s. 543. Doğu ile Batı arasındaki sınırın oluşumu ve gelişimi için ayrıca bkz.: Thierry Hentsch, "Akdeniz'de Doğu-Batı İlişkileri: Gerçeklik ve Mitos, Kabullenme ve İnkâr Olarak Sınır", Yay. Hrz.: İsmail Coşkun, 75. *Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, (İstanbul: Bağlam Yay., 1991) içinde, s. 49-64; Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*.

¹⁰ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Tercüme ve Notlandırma: Fuat Köprülü, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 6. Baskı, 1984), s. 3.

İslam'ın tüm dünyadaki hızlı yayılışı, hem Doğu'da, hem de Batı'da gerek kültürel ve gerekse de siyasal çok büyük değişimler meydana getirdi. İslam fetihleri Avrupa'nın daha önce karşılaştığı düşman saldırılarından hızı, kapsamı ve kalıcılığı itibarıyla çok farklıydı. İslamiyet'in ortaya çıkışı ve yayılışı ile birlikte, Avrupa ile Asya arasındaki sınır da, ilişkiler de önemli bir değişim gösterdi. Roma İmparatorluğu'nun temsil ettiği Avrupa uygarlığının bütünlüğünü sağlayan Akdeniz kıyılarına İslam'la birlikte yeni bir güç girmiş ve Akdeniz artık bir iç deniz olma özelliğini kaybetmişti. Roma döneminde Avrupa'nın merkezi olan Akdeniz, artık Avrupa ile Asya'nın sınırı olmuştu. İlerleyen dönemlerde İspanya'nın fethiyle birlikte, bu sınır daha da Avrupa içlerine doğru çekilmek zorunda kalacaktı.¹¹

Avrupa kimliğini oluşturan unsurlar olarak, Antik Yunan mirası, Roma imparatorluk geleneği, Hıristiyanlık, modern dönemde Avrupa'da meydana gelen Reform, Rönesans, Aydınlanma ve hatta Yahudilik vb. sayılır. Bilinen dünyada İslam'ın hızla ve etkin bir biçimde yaygınlaştığı, İspanya'da ve İtalya'da yüzlerce yıl sürecek son derece parlak bir medeniyet kurduğu, bilimde ve teknolojiye önemli keşifler yaptığı, edebiyatta ve felsefede önemli eserler verdiği, Batılıların gözlerini kamaştıran zengin, adil ve huzurlu devletler kurduğu bu yüzyıllar Batılı tarih yazımında Orta Çağ olarak adlandırılmıştır. Orta Çağ'ın bir özelliği, Avrupa birliğini tesis eden Kilise'nin her alandaki baskın otoritesidir. Başka bir deyişle, Orta Çağ, -varlığını ve birliğini sürdürmek için- Avrupa'nın, Hıristiyanlık aracılığıyla bulduğu çözümün hakim olduğu bir dönemdir. Netice itibarıyla, Orta Çağ'da, İslam'ın ortaya çıkışı ve yaygınlaşması sonrasında Doğu-Batı ilişkileri, *iki düşman din* arasındaki çatışma biçimine bürünmüştür. Her ne kadar, Avrupa, Hıristiyanlığı çok daha önceki dönemlerde benimsemişse de, Hıristiyanlığın etkisinin Avrupa'da çok daha belirgin ve hatta belirleyici olması İslam sonrasında gerçekleşmiştir. Hıristiyanlığın yeni dönemde kazandığı bu gücün bilincinde olarak, Kilise, belli bir dönem için Avrupa siyasetine yön vermiştir. Bu durum, kolaylıkla tahmin edileceği gibi aynı zamanda Kilise ile dünyevî krallıklar arasında belli bir gerilim de yaratmıştır. Fakat İslam dünyasının tehdit edici varlığı, söz konusu iki güç bloğu arasındaki bu gerilimi bir iş birliğine dönüştürdü.

Arap-İslam fetihleri hakkında Hıristiyan önde gelenlerin ilk tepkilerinin ne olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, 7. yüzyılda yazıldığını bildiğimiz kimi eserlerde, tepki çok da olumsuz değildir.¹² Fakat 8. yüzyılın ortalarında Yuhanna ed-Dimeşki (675-749) tarafından kaleme alınan risale, İslam'a karşı yazılan reddiyelerin en önemlisiydi. Reddiye "gelecekteki bütün İslam karşıtı münakaşa eserlerinin cephanesi"¹³ olacaktır.

¹¹ Roma İmparatorluğu yüzyıllardır barbar akınlarıyla boğuşmaktaydı, fakat onlara çok az toprak kaptırmıştı. Üstelik "Germen *Romania*'ya girer girmez Romalılaşmakta" idi. Şimdi olan ise, Romalı'nın "İslamiyet tarafından fethedilir edilmez Araplaşması" idi. Henri Pirenne, bu hızlı yayılmanın nedenlerinin açıklanmasında karşılaşılan en büyük sorunun "yalnızca tek bir cevabı" olduğunu düşünmektedir: "O da manevî düzeydedir. Germenlerin İmparatorluğun Hıristiyanlığına karşı çıkartacak birşeyleri olmamasına karşılık, Araplar yeni bir inancın heyecanı ile dopdoluydular. İşte bu ve yalnızca bu durum, onları özümlemez hale getiriyordu." Bkz.: Henri Pirenne, Hz. *Muhammed ve Charlemagne*, Trc.: Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık, 1984), s. 183.

¹² Hişam Cuayyıt, *Avrupa ve İslâm*, Trc.: Kemal Kahraman vd., (İstanbul: İz Yay., 1995), s. 18.

¹³ Asaf Hüseyin, *Batının İslamla Kavgası*, Trc.: Metin Karşahan, (İstanbul: Pınar Yay., 1991), s. 13. Muaviye'nin sarayında yetişmiş, babasından sonra devletin mali işlerinde görev almış, Ömer b. Abdülaziz döneminde bu görevden uzaklaştırıldıktan sonra Laura de Saint-Sabas manastırını papazı olmuş ve burada eserlerini yazmış olan Yuhanna ed-Dimeşki'nin en büyük eseri, bilginin kaynaklarına ilişkin ilahiyat alanındaki kitabıdır. Bu kitabın "De Haeresibus" başlıklı bölümü, İslam'a karşı yazılan reddiyelerin ilki ve en önemlisidir. Yuhanna ed-Dimeşki, bu ve

Hıristiyanlık, Avrupa devletlerinin İslam güçlerine karşı koyabilmek, Akdeniz ticaretinde kaybettikleri avantajlı konumlarına tekrar kavuşabilmek için güçlerini birleştirmek için geliştirdikleri siyasetin ideolojik çatısını oluşturdu ve zamanla Avrupa ile özdeşleşti ve ona hükmeder oldu. Haçlı Seferleri, işte bu siyasetin ve girişimlerin bir sonucu olarak gerçekleştirildi.

1095-1272 yılları arasında sekiz kez gerçekleştirilen Haçlı Seferleri'nin ilki, 1095'te Papa II. Urbanus'un çağrısı ile düzenlendi. Sefer, görünürde, Kutsal Topraklar'ı Müslümanların elinden kurtarmak, Doğu Hıristiyanları'na yardım etmek gibi iddialarla düzenlenmişti. Fakat üzerinde pek durulmayan başka sebepler de bulunmaktaydı. Doğu Akdeniz ticaretinde kaybettikleri konumlarını yeniden kazanmak isteyen tüccar devletlerin girişimleri,¹⁴ Batı Avrupa'da soylulara ve İslam dünyasıyla mücadele nedeniyle Batı içerisinde kendilerine bir yer verilen barbarlara yetecek derecede malikanenin kalmayışı ve tüm bu işler için yeni ülkelere ve topraklara ihtiyaç duyulması,¹⁵ halkın yoksulluk içerisinde kıvrınması gibi koşullar Kilise'nin yürüttüğü Hıristiyanlık temelli ideolojik propaganda ile birleşince I. Haçlı Seferi'nin toplumun her kesiminden bu denli yoğun bir katılımı gerçekleştirilmesi mümkün olmuştur. Bir yazının ifade ettiği gibi, Haçlı Seferleri, "Bütün Batı Hıristiyanları'na en çok arzuladıkları şeylere kavuşma ümidi veriyordu: sofulara, Tanrı yolunda çekilen eziyet; para gözlülere yağma, tüccara yeni pazarlar, küçük subaylara yaldızlı rütbeler; kahramanlara savaş; dünyayı tanımak isteyenlere yolculuk."¹⁶

Haçlı Seferleri ile birlikte, Batı Hıristiyanlığı, Batılı zihinlerde, bu rakip din konusunda temel imgeleri oluşturmaya başlamıştır. Haçlı Seferleri, geniş bir kamuoyu yaratmıştı ve bu kamuoyu, düşman hakkında doyurucu bir imaj istiyordu. "Geniş yığınin başka bir ihtiyacı daha vardı: teklif edilen imaj, ona, bir taraftan İslamiyet'in ne kadar iğrenç olduğunu kaba saba tabirlerle anlatacak, bir yandan da harikulâdeye

→

diğer birçok eserinde İslam konusunda benzer şeyler dile getirmiştir: "O, Hacer-i Esved ile Greklerin Afrodit kültü arasında ilgi kurmaya ve Hz. Peygamber'in Eski ve Yeni Ahid'den nasıl yararlandığını anlatmaya çalışmıştır... Hz. Muhammed'in vahiy aldığı iddiasının da tanıksız ve delilsiz bir iddia olduğunu, uykuda görülen bir rü'yadan farklı bir şey olmadığını söyleyerek, kölesi Zeyd'in karısı Zeyneb'i baştan çıkardığını [iddia etmiştir]... Dimeşki'ye göre; Kur'an-ı Kerim, Hz. İsa'nın Allah'ın Kelime'si ve Meryem'in rahmine üflediği bir soluk olduğunu bildirerek zimnen onun tannısalığını kabul etmiştir... gerçekte ise kendilerinin [Müslümanların] de eski bir Afrodit heykelinin başı olan Hacer-i Esved'e tapındıklarını bildirmektedir." Bkz.: Bekir Karlığa, "Karşı Karşıya İki Dünya, I", *Yedi İklim*, Nisan 1994, s. 61-62. ed-Dimeşki'nin düşünceleri için özellikle bkz.: A.g.m., dipnot: 45. İslam'ın ortaya çıkışı sonrasında, iki dünyanın karşılaşmasının Avrupa'da yaptığı etki ve ilk dönemde Batı'daki İslâm imajının oluşturulmasında kullanılan araçlar ve bu imajın temel öğeleri için ayrıca bkz.: Norman Daniel, *Islam and the West: The Making of an Image*, (Edinburgh: The Edinburgh University Press, 1958); a.mlf., *The Arabs and Medieval Europe*, (Londra: Longman, 1975).

¹⁴ René Sédillot, Haçlı Seferleri'nde ticarî kaygıların önemini vurgulamaktadır. Bkz.: René Sédillot, *Dünya Ticaret Tarihi: Tarih Boyunca Tacirlerin ve Ticaretin Öyküsü, Değıştokuştan Süpermarkete*, Trc.: Esat Mermi Erendor, (İstanbul: Cep Kitapları AŞ, 1983), s. 175 vd. W. Heyd'in eseri, Haçlı Seferleri dönemindeki ticari ilişkiler için önemli bir kaynaktır. Bkz.: *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Trc.: Enver Ziya Karal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1975). Ömer L. Barkan da, iktisadi sebeplerin Haçlı Seferleri'nin başlıca nedenlerinden biri olduğu görüşündedir. Bkz.: Ömer L. Barkan, *İktisat Tarihi Ders Notları*, Kitap II, (İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., 1962).

¹⁵ Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurucusunun özellikleri, bu açıdan dikkate değer bir örnektir. Bkz.: Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, 1098-1118, (İstanbul: İ. Ü. E. F. Yay., 1974), s. 2. Thierry Hentsch de benzer bir değerlendirme yapmaktadır. Bkz.: Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*, s. 53. Elias, Haçlı Seferleri'nin düzenlenmesinde, Avrupa'nın nüfusa kıyasla eş değerde toprağın bulunmamasına bir çözüm olarak genişleme isteğinin etkisinden bahseder. Bkz.: Norbert Elias, *Uygurluk Süreci*, Trc.: Erol Özbek, (İstanbul: İletişim Yay., 2002), "Haçlı Seferleri'nin Sosyo-Oluşumuna İlişkin Birkaç Gözlem" başlıklı kısım, Cilt II, s. 59-68.

¹⁶ Emmanuel Berl, *Attıla'dan Timur'a Avrupa ve Asya*, Trc.: Gülseren Devrim, (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999), s. 151.

karşı beslediği hayranlığı karşılayacaktı.”¹⁷ Haçlı Seferleri’yle çatışma daha da yoğunlaşmıştı. Düşman daha keskin hatlarla tanımlanmak ve kafalardaki imaj daha da basitleştirilmek durumundaydı. Batı Hıristiyanlığı’nın İslam’ı karalama kampanyasının temel doğrultusunu oluşturan imgeler, İslam’ın ortaya çıkışıyla birlikte Doğu Hıristiyanlığının -kendisinden daha önce bahsedilmiş olan Yuhanna ed-Dımeşkî gibi- önde gelenlerince yazılan reddiyelerden önemli ölçüde yararlanılarak geliştirildi. Yararlanılan diğer bir kaynak da, Avrupa’da Müslümanlarla ilk kez karşılaşan ve onlarla yüzlerce yıl birlikte -hatta Müslümanların egemenliği altında- yaşamak durumunda kalmış ve bu sayede de Müslümanları, onların inanç temellerini ve idarî sistemlerini yakından gözleme imkanı bulmuş İspanyollar ve Sicilyalılarıdır. Bu çerçevede iş gören bir diğer önemli kaynak olan -11. yüzyılın başlarında yazılan- *Chanson de Roland*, güçlü ve zengin bir İslam dünyası imajı sunmaktaydı.¹⁸ Ayrıca 12. yüzyılın ilk yarısında, yığınların bu ihtiyacını karşılamak üzere Latin yazarlar iş başı yaptılar. Dikkatler Hz. Muhammed’in hayatına çevrildi. Söylentilerin doğru veya yanlış olması önemli değildi. R. W. Southern’in dediği gibi, “Yazarları, zafer kazanmış muhayyilenin cehaletinde boğulmuştu.”¹⁹ Bu yazarlara göre Hz. Muhammed bir sihirbazdı. Sahtekar, ikiyüzlü ve yalancı bir peygamberdi. Afrika’da ve Doğu’da sihir ile Kilise’yi yıkmıştı. Dünyadaki başarısı, cinsel hürriyet ilan etmesinden kaynaklanıyordu. Müslümanlar putperestlikle suçlanmaktaydı. Trubadurlara göre, Araplar Muhammed’e tapmaktaydılar. Heykelleri kıymetli taşlardan yapılmıştı. İslam’ı seks, şehvet düşkünlüğü ve hayvanî içgüdülerin taşkın vahşilikleriyle dolu bir din olarak tasavvur ediyorlardı. Cinselliğin yanında Orta Çağ Batısı’nda üzerinde çokça durulan bir diğer konu da, İslam dininin temel özelliklerinden birisi olarak gösterilen saldırganlık, kuvvet ve yıkıcılıktı.²⁰

Batı dünyasının, Doğu hakkındaki bilgilerini zenginleştiren ve yenileyen bir başka önemli eser de, Marco Polo’nun seyahatnamesidir. Marco Polo’nun kitabı, her ne kadar, ilk başlarda hiç kimse tarafından ciddiye alınmamış ve çok fazla abarttığı düşünüldüğü için Marco Polo’ya “milyoner”²¹ lakabı takılmışsa da, sonraki dönemlerde Batı dünyası için vazgeçilmez kaynaklardan biri olmuştur. Eserin çok sayıda tercümesinin ve baskısının olması, okuyucunun esere duyduğu ilginin bir göstergesidir.

İslam’ı daha entelektüel bir çerçevede inceleme çabası, Avrupa’da Papalık ideolojisinin kuruluş ve yükselişine paralel olarak beliren Cluny Manastırı’ndan -İspanya kralı tarafından İspanya’ya davet edilmiş bir Fransız olan- Muhterem Peter (1094-1156)’in çabalarıyla gelişti. Muhterem Peter, İspanya’da bir tercüme heyeti oluşturdu. İngiliz Ketton’lu Robert, 1143’te Kur’an tercümesini tamamladı. Heyet, birçok Arapça metni tercüme etti. ‘Cluny Corpus’ adı verilen Muhterem Peter’in seçtiği Arapça me-

¹⁷ Maxime Rodinson, a. g. e., s. 21.

¹⁸ *The Song of Roland*, İng. Trc.: Dorothy L. Sayers, (Penguin Books, 1984).

¹⁹ R. W. Southern, *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, Trc.:Ahmet Aydoğan, Yay. Hrz.: Yücel Bulut, (İstanbul: Yöneliş Yay., 2. Baskı, 2001), s. 35.

²⁰ Hişam Cuayyıt, a. g. e., s. 24; ve Norman Daniel, *Islam and the West*, s. 109 vd.

²¹ Marco Polo’nun seyahatnamesi için bkz.: *Marco Polo Seyahatnamesi*, 2 Cilt, Yay. Hrz.: Filiz Dokuman, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty). Eserin İtalyanca nüshasının ismi “İl Millione”dir. Marco Polo, ölüm döşeğinde iken bile yalanla itham edilmiş, hikayelerinden vazgeçmesi için ikna edilmeye çalışılmıştır. Marco Polo, cevaben, gördüklerinin yarısını bile anlatmadığını söylemişti. Bkz.: V. V. Barthold, *Asyanın Keşfi: Rusyada ve Avrupada Şarkiyatçılığın Tarihi*, Trc.: Ayşe Meral ve Kaya Bayraktar, (İstanbul: Yöneliş Yay., 2000), s. 154; ve “Batı Yayılmacılığı”, İÜEF Sosyoloji Araştırma Merkezi ve Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, *Sosyoloji Yıllığı 3* içinde, (Erzurum: A. Ü. K. K. Eğitim Fakültesi Basımevi, 1998), s. 32.

tinlerin çevirilerinden oluşan antolojiler oluşturuldu.²² Daha çok polemik amaçlar güden parçalar yazıldı ve hiçbir tefsir yapılmadı. Koleksiyondaki malzeme, İslamiyet üzerine daha sonra yapılacak olan araştırmalarda temel olarak kullanılmadı; zira, gündelik mücadelede bir yararı yoktu bu metinlerin. Dinî polemiklerin muhatabı hayalî Müslümanlardı. Onları da kağıt üzerinde kolayca yok edebiliyorlardı. Pek çok hatasının bulunmasına karşın, Kur'an tercümesi -"kapsamlı bir yorum" demek belki daha doğru olacaktır- İslam araştırmalarında bir dönüm noktası olmuştur. 1698'de İtalyan Ludovico Marracci'nin yaptığı tercüme kadar Avrupa dillerindeki diğer tercümelere kaynaklık eden bu eserle birlikte Batı dünyası, ilk defa ciddi bir İslam araştırması için malzemeye ve araca sahip oluyordu.

Eseri Batı'da bu dönemde tanınmaya başlayan Yuhanna ed-Dımeşkî gibi Muhterem Peter de, İslam'ı, Hıristiyanlık'tan sapma, sapkınlıkların sonuncusu ve en büyüğü, cevaplandırılmamış yegâne sapkınlık olarak görmekteydi. O nedenle Muhterem Peter, sapkınlıkların bol olduğu bir zamanda 'bütün sapkınlıkların en kerihî ve en tehlikelisi olan' İslam'ın, yakın ve hazır tehlike olduğu için değil, gelecekte Hıristiyan dünyasını bekleyen tehdit olması nedeniyle cevaplandırılması gerektiğini düşünmekteydi. Ona göre, yaptığı çalışmalar, Müslümanları dinlerinden döndüremeyecek olsa bile, en azından, küçücük şeylerle kolaylıkla kandırılabilen Hıristiyan kardeşlerini kuvvetlendirmek, bilgi sahibi bir kişi olarak duyduğu sorumluluğun bir gereği idi.

13. yüzyılda Orta Çağ Batısı iki kampa bölünmüştü: Haçlı Seferi'ne hiç lüzum olmadığını düşünenler ile daha fazla sayıda ve çok daha iyi donatılmış Haçlı Seferleri düzenlemek gereğine inananlar. Savaşla ya da savaşız, bütün mücadelede amaç, İslam'ın inanç ilkelerini çürütmektir. O nedenle İslam'ı daha derinden tanımak, bunun için de dil bilmek gerekiyordu. Bacon, Lull ve başka kilise mensuplarının 1250'lerden beri sınırlı fakat ısrarlı bir biçimde talep ettikleri dil okulları, 1312'de ani bir kararla Viyana Konsülü'nde Batı kilisesinin resmi politikası haline geldi. Paris, Oxford, Bologna, Avignon, Roman Curia ve Salamanca'da Arapça, Grekçe, İbranice ve Süryanice kürsüleri kurulacaktı.²³ Southern, bu kararı şu şekilde değerlendirmektedir: "Bu yasa, ölmek üzere olan bir ideale son çıkış ve kurtuluş imkanıydı: Rüyanın desteklenmesine yönelik olarak ne insan, ne de para mevcuttu ve hiç kimsenin dikkatini çekmeden kaybolup gitti."²⁴

1291'de Akka'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesi, Nasturî Hıristiyanların ortadan kalkması ve Moğolların İslam'ı seçmeleri nedeniyle Avrupa dışındaki müttefiklerin varlığına duyulan inançsızlık, derin sebepleri olan iç ihtilaflar, dış düşmana ve özellikle de -Avrupa'nın doğrudan ilgisini pek çekmeyen Asya'da hızla yayılmasından dolayı- İslam'a görece bir kayıtsızlık duygusu; bu yeni dönemin işaretleridir. Bu dönemde, ilk dönemin İslam'a karşı saldırgan tutumuna geri döndüğü görülür. Yeniden Hz. Muhammed'in yaşamına ilişkin öyküler hayat bulur. Bu dönemde, Hz. Muhammed büyüclükten *kardinalliğe* terfi ettirilir. Hıristiyanlara göre, Papa seçilemeyişi Hz.

²² Maxime Rodinson, a. g. e., s. 23-24. *Koleksiyon; Kur'an tercümesi*, Müslüman gözüyle kaleme alınmış kısa bir dünya tarihi, yaradılış, atalar, Hz. Muhammed'in hayatı ve doğumu esnasındaki olağanüstülükler hakkında bir menkıbeler derlemesi, Peygamber'in öğretisinin bazı yönlerinin şerhi, el-Kindi'nin savunması olarak tanınan Hıristiyan-Müslüman tartışmalarının ilk kitabından müteşekkildi. Bkz.: R. W. Southern, *The Making of the Middle Ages* (Londra: Century Hutchinson, 1988), s. 40.

²³ Bkz.: A. L. Tibawi, "İngilizce Konuşan Oryantalistler", A. L. Tibawi, Enver Abdülmelik ve Hamid Algar, *Krizdeki Oryantalizm: Eleştiriler* (İstanbul: Yöneliş Yay., 1998) içinde, s. 51; ve V. V. Barthold, *Asyanın Keşfi*, s. 157.

²⁴ R. W. Southern, *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, s. 76.

Muhammed'i Hıristiyan dünyasının düşmanı yapmıştı. Bunun yanı sıra, gözlenen bir diğer durum, Hıristiyan Avrupa'nın kendi içine kapanmasıydı. İç ideolojik çatışmalar ağır basıyordu. İslam ile Kilise arasında belli bir paralellik kurulmaktaydı. Bu tartışmalarda İslam, -sonraki dönemlerde tekrar tekrar karşılaşacağımız şekilde- Avrupalıların, kendi iç çatışmalarında kullandıkları bir araç durumundaydı. İslam'ın temel özelliklerini Batı kilisesinin de temel özellikleri olarak değerlendiren ve Kilise'nin ıslahı için İslam'ın eleştirisiyle ilgilenen John Wycliffe (1320-1384) bu açıdan dikkate değer bir örnektir. Yine bu dönemde, İslam'ın çürütülmesi için Kur'an-ı Kerim'in incelenmesi gerektiğini düşünen ve bunun için de sağlıklı bir Kur'an tercümesine ihtiyaç duyan Kardinal John Segovia (1400-1458)'nin bu uğurdaki çalışmaları hatırlanmaya değer.²⁵

Aynı yıllarda Martin Luther (1483-1546)'in İslam ve Türkler meselesine yaklaşımı da ilgiye değer. Çağdaşları Erasmus ve Hutten gibi, o da, Türklere karşı bir Haçlı Seferi düzenlenmesi fikrine soğuk bakmaktaydı. Vatikan'ı, Haçlı Seferi'ne karar vermektense, İncil'in gereklerini yerine getirmeye davet etmekteydi. Bu tavrı, İslam'a duyduğu bir sempatiden değil, Kilise'ye duyduğu öfkeden kaynaklanmaktaydı. İncil'e değil, Vatikan'a isyan eden Luther'e göre; Türkler ve Müslümanlar Tanrı'nın gazabıydı, ancak Papa, daha da kötü idi: O bir Deccal idi.

Fakat diğer bir sebebin daha olduğunu düşünmemek için hiçbir neden yoktur: Bir Haçlı Seferi, aynı zamanda, artık çökmeye yüz tutmuş ve Luther'in de Hıristiyanların ruhlarını gaspetmekle suçladığı Papa'nın otoritesini yeniden tesis edici bir etki yapabiliirdi.

Siyasî ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi, Doğu'yu gezen seyyahların ve misyonerlerin sayısındaki artış ve Avrupa'da Hıristiyanlığın ideolojik birliğinin ve hakimiyetinin sarsılışı; 16. yüzyılda, Müslüman Doğu hakkında daha objektif bilgilerin derlenmesine imkan tanıdı. Bu, özellikle siyasetçiler ve ticaretle uğraşanlar için gerekli olan bir şeydi. Bu yönelime paralel olarak, 16. yüzyılda Doğu'ya yapılan bilgi toplama yolculuklarının sayısında önemli bir artış gözlenmektedir. Amaç, gidilen bölgenin gerek örf, adet ve kurumları, gerekse de bitki ve hayvan toplulukları hakkında olabildiğince bilgi toplamaktır. Artık Müslümanların değerleri, fikirleri ve örf-adetleri mutlak birer yanlış olarak damgalanmıyordu. Osmanlı Devleti'nin siyasî, idarî ve askerî düzeni üzerinde değerlendirmeler yapılıyordu. Bu dönemde, Doğu dünyasının, tümüyle nesnel bir tarzda ele alındığından elbette söz edilemez; ama tutum alış ve açıklamalarda önceki yüzyıllardan bir farklılaşma içine girildiği de aşikârdı.

Jean Thévenot, Jean Baptiste Tavernier, Pierre Belon du Mans, Jean Chardin ve diğer pek çok seyyahın anılarında da görüleceği üzere, 16. yüzyılın sonunda birbirine zıt sosyal ve tarihî bütünlükler olarak Doğu-Batı sembolleştirmesi henüz açık bir şekilde belirmemiştir, ama şartlar böylesi bir durum için olgunlaşmıştır. Artık, zararlı kökenlerine karşın bir din olarak İslam'a ilişkin olumsuz yaklaşımlar şiddetini yitirmişti, hatta bazı noktalarda Müslümanlara saygı dahi duyulmaktaydı. Bu dönemde İslam'la ilgilenme sistematik bir karalama özelliği göstermez. Kendi kültürel değerlerine yabancı olan kimi özellikler, Batılılar tarafından birer olumsuzluk olarak sergilenmeye devam edilmekte; ama sosyal, siyasî, askerî, kültürel ve idarî başarılar incelenerek onlardan dersler çıkarılmaya çalışılmaktadır.

²⁵ Orta Çağ Batı dünyasında İslam'ın nasıl algılandığına ilişkin olarak Southern'in -künyesi, önceki dipnotlarda verilmiş olan- eseri; kısa, fakat son derece derli toplu ve aydınlatıcı değerlendirmeler sunmaktadır. Ayrıca bkz.: Norman Daniel'in, künyeleri daha önce verilmiş eserleri.

İpek ve değerli taşlar için İran'a seyahat eden tacirleri ve diplomatları, İslam dünyasının din, kültür ve adetlerini Avrupa'ya tanıtan maceraperestler ve araştırmacılar izledi. Stefanos Yerasimos, 17. yüzyılda Doğu hakkında yayımlanan seyahat notlarının sayısının 200'den fazla olduğunu belirtiyor.²⁶ Bu seyahatlerin çoğu özel girişimlerdi, ama bazıları devletin resmî emriyle yapılmıştı. Buradan çıkarılacak sonuçlardan birisi, elde bulunan onca rapora rağmen yabancı ülkeleri tanımanın artık Batı'da bir devlet sorunu haline geldiğidir.

Seyyahların anlattıkları, Batılı muhayyilede Doğu'nun tutkulu bir merak haline gelmesinde ve Batılıları Doğu'ya yöneltmede teşvik edici bir rol oynadı. Seyyahlar, gezilerinden çeşitli gözlemler ve gezdikleri bölgelere ait metinlerle dönüyorlardı. Sonraki yüzyıllarda bunların yerini, gemiler dolusu heykeller, kabartmalar, dikilitaşlar alacaktı. Bir kısım seyyahın bu gezilerden -değerli taşlarla- zengin olarak dönmeleri ayrıca ilgi çekmiştir.²⁷

Türkiye ve İslam dünyasının diğer bölgeleri hakkındaki seyahat hikayeleri, siyasi yazılar ve pratik el kitapları; Avrupalılar için, ön yargısız bir bilgiden çok kendilerinin bilincinde olma, öz eleştiri yapmak gibi bir ihtiyaca da karşılık geliyordu. Öte yandan, Müslüman halkların dillerinin ve edebiyatlarının görece tarafsız ve bilimsel bir biçimde araştırılması, büyük ölçüde Semitik filoloji ve ilahiyatı bağlamında, Kur'an ve Arapça ile sınırlı kaldı. Reformasyon, dikkatleri, İncil'in ve onun Doğulu versiyonlarının metinlerine yöneltmişti. İbranice Eski Ahid'in Semitik kökeninin açıklanması amacıyla, aynı kökenden gelen Arapça'ya -bazen abartılı bir- değer verilmekteydi.

Bu şartlar altında, ilk Arapça kürsüsü Paris'te Collège de France'da 1539 yılında Guillaume Postel (1510-1581) adına kurulmuştu. Fransa'nın ilk İstanbul elçisi Jean de la Forest (1535-1537) ile birlikte İstanbul'a gelen Postel, sokak Rumcası, Osmanlı Türkçesi, Arapça, Kıptice ve Ermenice öğrendi. Burada aynı zamanda kralın kitaplığı için yazmalar topladı. 1538 yılında yayınladığı *Linuarum duodecim characteribus differentium alphabetum* (12 Dilde Alfabe: İbranice, Süryanice, Eski Keldanice, Samarraca, Arapça, Habeşçe, Rumca, Gürcüce, Sırpça/Boşnakça, İliya Dili, Ermenice ve Latince) adlı çok dilli kitabının Arapça'ya ayrılmış olan ikinci bölümünde, Postel, Arap dilinin zenginliğinin altını çizmekteydi. 1538-1539'da ilk *Grammatica Arabica*'yı yayımladı ve Doğu hurufatı için ahşap levhalar oydurdu.²⁸ 1549'da Doğu'ya ikinci bir seyahat yaptı. Avrupa'ya, aralarında, Ahd-i Cedid'in ilk nüshalarının da olduğu pek

²⁶ Jean Thévenot'nun *Voyage du Levant* (Paris: FM/La Découverte, 1980)'ına Stefanos Yerasimos'un giriş yazısı, s. 5'ten nkl. Thierry Hentsch, a. g. e., s. 117.

²⁷ Seyahat notları, yayınlanma aşamasında, okuyucunun beklentilerine uygun hale getirilmek için editörlerin denetiminden geçmekteydiler. Bu seyahat notlarının bir özelliği daha vardır: Seyyahlar, gezdikleri yerler hakkındaki gözlemlerini anlatırken kendi gözlemleriyle yetinmemekte, kendisinden önce buralar hakkında yazılanlardan da alabildiğine yararlanmaktaydılar. Bu seyyahların notları da daha sonra gelenler tarafından aynı şekilde kullanılmaktaydı. Kimi zaman, bir seyyahın eseri, aslında yazanın hiç görmediği bölgeler hakkındaki değerlendirmeleri de barındırabilmekteydi. Editörlerin bir işi de, bunların farkına vana, yeni bilgilerle ya da önceki bilgiler ışığında bu bölümleri düzeltmekti. Bkz.: J. Breton'un önsözü, J. B. Tavernier, XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, Trc.: Ertuğrul Gültekin, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1980) içinde, s. 11-14. Bu da ortaya, gezilip görüldüğü iddia edilen yerlerin gerçek durumlarından çoğunlukla farklı bir gezi külliyesi çıkarmıştı. Bu oryantalist gezi külliyesi, Batılı zihinlerde iyice yerleşmiş, Doğu bu külliyata göre değerlendirilir olmuştur. Pierre Loti, Nerval örneklerinde olduğu gibi, bu külliyyata aktarılanlara uymayan Doğu, Batılı seyyahları hayal kırıklığına uğratabacaktır. Ayrıca, gezi külliyesi irdelendiğinde, bu dönemde, seyyahların ilgilendikleri konuların ve ülkelerin çeşitlendiği de görülecektir.

²⁸ Raia Zaimova, "Doğu Dili ve Kültürü Hakkında Batılı Yapıtlar, 16.-18. Yüzyıllar", *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu*, 2. Uluslararası Tarih Kongresi, 8-10 Haziran 1995, İstanbul, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998) içinde, s. 46-50.

çok Arapça ve Süryanice el yazması ile döndü. Müslüman Doğu'nun sosyal yapısı, dini ve dili üzerine çalışmış ve eserler vermişti. İlk projesi Yakın Doğu'yu Hıristiyan yapmak için Kutsal Kitab'ın Arapça ve Süryanice tercümelerini hazırlamaktı. Dindar bir şahsiyet olan ve kendisinden "ermiş" olarak bahseden Postel, konu Kur'an ve Hz. Muhammed olduğunda, sistemli bir karalama anlayışından kurtulamıyordu; ama düşmanını tanıyabilmek için, onu kendi dilinde okumak ve kendi ülkesinde tanıma gereğine inanmaktaydı. Postel, İslam'a karşı iki sebeple olumlu bakıyordu: Putperestliğe karşı zaferler kazandığı ve gerçek inanca zemin hazırladığı ve oluşturduğu tehdit nedeniyle Hıristiyanlığı kendisini toparlamaya zorladığı için. Postel, ayrıca, Katolikleri, Yunanlıları, Protestanları ve Müslümanları tek bir inanç çatısı altında toplamak arzundaydı. Bunu Batı Hıristiyanlığı, gerek ikna yoluyla ve gerekse zor kullanarak yapmalıydı, ona göre. Ancak eğer Batı Hıristiyanlığı kendisini yenileyip bu görevi yerine getiremeyecek olursa, aynı görevi Türklere vermeye de hazırды.

Postel'in getirdiği el yazmaları Heidelberg'deki eyalet kütüphanesine ulaştırıldı. Kütüphanelerdeki yazma koleksiyonları sayesinde bilginler ciddi bilgiler elde etme imkanı buldular. Cardinal Fernando di Medici'nin kurduğu matbaada, 1586 ilâ 1610 yılları arasında Arapça eserler basılmıştı. Ardından, bu uzmanlar grubunun çalışma araçları hazırlanmaya başlandı: Gramerler, sözlükler ve temel metinler. Hollanda, tüccar bir ulusun kozmopolit atmosferi ve önemli âlimlerin enerjileri neticesinde, Doğu çalışmalarında lider bir konum kazanmıştı. 1613'te Leiden Üniversitesi'nde oluşturulan Arapça kürsüsünün ilk sahibi Thomas Erpenius (van Erpe, 1584-1624), Ebu'l-Fida'nın coğrafyasını ve Mirkhwand'ın Farsça tarihini incelemişti. *Grammatica Arabica* (1613) başlıklı çalışması, bir Avrupalı tarafından hazırlanmış, klasik Arapça'ya ait ilk metodik eser olarak kabul edilmektedir.²⁹

Erpenius, ilk dönem İslam tarihi için önemli bir kaynak olan Taberî'nin tarihinin Türkçe bir versiyonuna sahipti. İslam tarihinin başlangıcından Haçlılara kadar olan dönemini kapsayan ve ilk dönem İslam kaynaklarına başvurularak yazılmış Kıptî el-Makîn'in dünya tarihini, hem metin ve hem de Latince edilmiş halini bir araya getirerek Batılı araştırmacılar için kullanıma hazır hale getirdi.³⁰ Erpenius'un halefi Jacobus Golius (1596-1667)'un *Arapça-Latince Sözlüğü* (1653), yaklaşık 200 yıl boyunca Arabiyat araştırmalarında standart kaynak olma özelliğini sürdürmüştü. Golius'un talebesi - İstanbul'da elçilik görevinde de bulunmuş olan- Levinus Warner, Leiden'deki kütüphaneye 1000 civarında el yazmasını miras bırakmıştı. Böylece, "Leiden Avrupa'daki Arabiyat araştırmalarının Mekkesi haline gelmişti."³¹

Aydınlanma Çağı, Avrupa'da, Doğu'nun dinî olmayan kaygılarla araştırılması yolunu açmıştı. Asya'ya duyulan genel ilgi, akademik araştırmaları teşvik etmekteydi. Barthélemy de Molainville d'Herbelot (1625-1695)'un büyük ölçüde, Doğu bilgisine yakın olmak amacıyla gittiği İtalya'dan getirdiği Arapça, Farsça ve Türkçe yazmalardan derlediği geniş malzemeye dayanarak hazırladığı ve *İslam Ansiklopedisi*'nin öncüsü olarak değerlendirilen *Bibliothèque Orientale*'in birinci baskısı, yazarının ölümünden sonra, 1697 yılında, Antoine Galland tarafından yapılmıştı. Müslüman ülkelerin kültürü, tarihi, yazarları ve edebî eserleri konusundaki ilk ansiklopedi ve oryantalist araştırmalar

²⁹ Rudi Paret, a. g. e., s. 7.

³⁰ Gerhard Endress, *An Introduction to Islam*, İng. Trc.: Carole Hillenbrand, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1988), s. 9.

³¹ Gerhard Endress, a. g. e., s. 9.

tarihinde bir kilometre taşı olarak kabul edilen eserin ön sözünde Antoine Galland, Doğu Araştırmaları'nın bazı eksikliklerine rağmen, Müslümanlarla dinleri hakkında tartışabilmek için bu çalışmalarla ortaya konacak bilgilere ihtiyaç olduğunu ve ancak bu şekilde Müslümanların güçlü ve zayıf yanlarının öğrenilebileceğini vurgulamaktadır.

Yirmi yıl kadar sonra Antoine Galland (1646-1715), *Bin Bir Gece Masalları*'nın Fransızca tercümesini (1704-1717) yayımladı. Galland, kimi resmî, kimisi ise özel görevlendirmeler sonucunda Doğu'ya defalarca seyahat etmişti ve bu seyahatler esnasında gezme imkanı bulduğu tarihî anıtların resimlerini yapmış, hatta fırsat bulduğunda bunları Fransa'ya götürmüştü. Doğu'daki bu uzun ikameti süresinde Türkçe, Farsça ve Arapça'yı öğrenme ve geliştirme imkanı bulmuştu.

17. ve 18. Yüzyıllarda, özelde Türkiye'nin, genelde Doğu'nun bir "moda" olarak yaygın kullanımıyla karşılaşılır. Bu kullanımda, Batılı zihinleri Doğu'ya yönlendirme gibi bir kaygı da etkili olmuştur. Bu; önlerinde duran ve el uzattıklarında elde edebilecekleri zenginliklere sahip bir Doğu imajı yaygınlaştırılarak, Avrupalıların sömürge faaliyetlerine davet edilmesi anlamına gelmektedir. İlerleyen dönemde bu davet daha da açık ve yoğun bir şekilde yapılacaktır. Doğu'yu konu alsalar da, bu moda'ya uygun görünmeyen eserler, pek de başarı kazanamıyorlardı: Racine'nin *Beyazıt*'ı gibi...

Molliere örneğinde olduğu gibi Doğu, aynı zamanda, eğlence malzemesi olarak da kullanılmaktaydı. Bu türden bir kullanım, sonraki yüzyılda Doğu'nun egzotik bir malzeme olarak kullanımına kapı aralamıştı. Zaman zaman Türkler ile Araplar arasında ayrımlar yapılmakta, Araplar hakkında daha ılımlı yargılarda bulunulurken, Türkler hakkında olumsuz değerlendirmeler yapılmaktaydı. Bu farklılık, Batıların göz diktikleri bölgelerin, -zayıflamaya başlamış dahi olsa, hâlâ hesaba katılması gereken bir güç olan- Osmanlı Devleti idaresinde bulunmasından kaynaklanmaktaydı.

Netice itibarıyla, Aydınlanma Çağı'nda Doğu'ya bakış, Orta Çağlar kadar düşmanca değildi, ancak çok kardeşçe olduğunu da söylemek mümkün değildir. Eski klişeler hâlâ kullanımdaydı, ancak yaklaşımlarda belli bir değişimin varlığı da gözlenmektedir: İslam artık peşinen yargılanmamaktadır; ama dinlerin tarihsel kökenlerini ve antropolojik temellerini sorgulayan eleştirel yaklaşımlardan da kendini kurtaramayacaktır. Dahası, İslam, Boulainvilliers ve Voltaire'de karşılaşılacağı şekliyle, Hıristiyanlığa doğrudan yönelmedikleri eleştirirlerini onun üzerinden dile getirdikleri bir araç olarak kullanılacaktır.

Hukukçu ve Arabiyat araştırmacısı George Sale (1697-1736)'in -Ludovico Marraci'nin çevirisine bağlı kalarak- yaptığı Kur'an-ı Kerim'in İngilizce çevirisi (1734), eserin giriş bölümündeki düşünceler ile birlikte, İslam'ın yeni bir tarzda araştırılmasına imkan tanımaktaydı. Sale, tercümesinin giriş bölümünde, Muhammed'in doğrudan doğruya Tanrı tarafından gönderilmediğini, ancak onun insanî yetenek ve ilgileri Tanrı tarafından, gerçek dine uygun bir hayat sürmeyen Hıristiyan kilisesini uyarmak amacıyla kullanıldığını iddia ediyordu. Ona göre, Muhammed'in -gerçek dini düzeltmek için gönderilmiş olduğuna ilişkin inancı, coşkusu, etkileyici anlatımı, yargılarındaki isabet, nezaket ve kibarlığı gibi- dikkate değer niteliklerinin tek mümkün açıklaması buydu.

Aynı kuşaktan Simon Ockley (1678-1720) de benzer düşüncelere sahiptir. Ockley'in tarih araştırmaları, Gibbon başta olmak üzere pek çok kişiyi derinden etkilemiştir. Onun çalışmaları tüm Avrupa'da İslam medeniyeti araştırmalarında devrimci bir etki yapmıştır. İslam tarihi, Hz. Peygamber'in hayat hikayesi ve Arapça üzerine olan çalışmalarına herhangi bir kurumsal destek almadan, kendi kit imkanlarıyla de-

vam etti. 1706'da ilk kitabı olan *Introduction ad Linguas Orientales*'i yayınladı.³² Ockley için de, Hz. Muhammed vahiy almış bir peygamber değildi; ancak o "yalnızca daha eski zamanların bilgi ve bilgeliğini korumakla kalmayıp, ahlaksal bir reform da yapmış olan, dikkate değer başarılarla sahip bir adamdı."³³ Simon Ockley'e göre, Araplar, pek çok erdemli davranışı yeniden canlandırmışlardı. Arapça da, Kutsal Kitap'ın incelemesinde İbranice'den kaynaklanan problemlerin çözümünde elverişli olduğu için önemliydi. Zira, Kutsal Kitap için İbranice, Süryanice ve Aramice temel önemdeydi, ancak bu diller ölü dillerdi, Arapça ise hâlâ konuşulan yazılan bir dildi.³⁴

Edward Pocock ve Simon Ockley gibi şahsiyetlerin çalışmalarıyla birlikte İslam Peygamberi bir Deccal olarak değerlendirilmekten kurtuluyordu. Hz. Muhammed, tarihte önemli bir rol oynamış kişiydi artık. İslam, artık şeytanî bir şey olarak değil, sebepleri ve doğası rasyonel bir biçimde tartışılabilir tarihî bir olgu olarak algılanmaya başlamıştı. Hilafetin nasıl oluştuğu ve nasıl sürdürüldüğü, devletlerin ve toplumların nasıl teşekkül ettiği ve beraberliğin nasıl korunduğunu anlamaya çalışacak yeni çağ düşünürleri için oryantalistlerin bu çalışmaları önemli bir kaynak olarak ortaya çıkmaya başlamıştı.³⁵

18. Yüzyılda "despotizm" kavramı etrafında gerçekleştirilen tartışmalar, İslam'a yönelik eski ön yargılar yarığında fanatizmi geride bırakmıştı. Dahası İslam, artık sadece -hem de en önemli olmayan- bir parçası olduğu genel Doğu kavramının ardında neredeyse tamamen silindi. Böylece 16. yüzyılda Machiavelli ve Bodin ile başlayan dinî hoşgörüsüzlükten siyasî eleştiriye geçiş süreci de tamamlanmış olmaktadır. 18. Yüzyılda "Doğu despotizmi" fikrinin yayılmasında en büyük katkıyı Montesquieu yapmıştı. Bodin'den bir hayli etkilenmiş olan Montesquieu, Doğu'ya hiç gitmemişti. Montesquieu (1689-1755), 17. yüzyıl boyunca yayımlanan seyahatnamelerde ve başka birçok eserde dağınık bir şekilde bulunan, -iklimler ve iktidar ile ilgili fikirlerinin büyük bir bölümünü o kavram etrafında oluşturduğu- Doğu despotizmine ilişkin değerlendirmeleri bir araya getirdi. 1721'de yayınlanan, hayalî Doğulu şahsiyetleri konuşturarak Doğu ve Batı karşıtlığını ortaya koymaya çalıştığı *İran Mektupları*'nda, Montesquieu, aslında, Fransız toplumuna ilişkin eleştirel gözlemlerini dile getirmektedir.³⁶

18. Yüzyılın Doğu'yla ilgili yaygın görüşünü sistemli olarak çürüten ve daha da önemlisi, Doğu despotizmi kavramının saçmalığını ortaya koyan ender kişilerden birisi

³² İlk cildi 1708'de yayınlanan *History of the Saracens* isimli eseri, Maxime Rodinson tarafından, "oryantalizm araştırmalarının neticelerini geniş okuyucu kitlesine tanıtmak için girilen ilk teşebbüs" olarak değerlendirilmektedir. Maxime Rodinson, a. g. e., s. 53.

³³ Hişam Cuayyıt, a. g. e., s. 27.

³⁴ Ockley'in etkileyici ve dramatik bir hayat hikayesi vardır. Türlü ekonomik yetersizliklerine rağmen, oryantal araştırmalar tarihinde önemli bir yere sahip olan eserler bırakmıştır. Temel eseri *History of Saracens*'i, çalışmalarını sürdürebilmek için aldığı borçları ödeyememesi nedeniyle girdiği hapisanede tamamlayabilmişti. Simon Ockley'in hayat hikayesi, eğitimi, çalışmaları ve kaynakları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: A. J. Arberry, "The Pioneer: Simon Ockley", *Oriental Essays: Portraits of Seven Scholars* (Londra: George Allen & Unwin Ltd., 1960) içinde, s. 11-47.

³⁵ Albert Hourani, "İslam ve Tarih Felsefecileri" isimli hacimli makalesinde Avrupalı filozofların bir din ve toplum olarak İslam'ı nasıl değerlendirdiklerini incelemektedir: Bkz.: Albert Hourani, *Avrupa ve Orta Doğu*, Trc.: Ahmet Aydoğan ve Fahrettin Altun, (İstanbul: Yöneliş Yay., 2001) içinde, s. 41-116.

³⁶ Trc.: Muhiddin Göklü, (İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1963). Eserin Hollanda'nın Amsterdam şehrinde yapılan ilk baskısında yazanın ismi gizli tutulmuştu. Kurulu düzene ilişkin eleştirilerin, henüz, rahatlıkla dile getirilemediğinin bir kanıtı olarak değerlendirilebilecek bu durum, sanırım, Doğu'nun bu tarz kullanımını daha bir anlaşılır kılmaktadır.

de, varlığına inandığı seçilmiş milleti bulmak ve İncil'de adı geçen sülaleleri ortaya çıkarmak için Asya'ya seyahat eden ve bu seyahatleri esnasında Zerdüşterin kutsal metinleri *Avesta*'yı (1771) ve Brahmanlığa ait *Upanişadlar*'ı çeviren (tercümenin bitiş tarihi 1787, ilk yayınlanış tarihi 1801'dir) Abraham-Hyacinthe Anquetil-Duperron (1731-1805)dur. Anquetil-Duperron, Doğu'daki hukuk anlayışını ele alan çalışmasında, Osmanlı ülkesinde, İran'da ve Hindistan'da varlığına kesin gözüyle bakılan Despotizm kavramının, Batı'da tanıtıldığı şekilde olmadığını, bu ülkelerde tebaa kadar hükümdarın da uyması gereken kuralların bulunduğunu ve bu üç devlette de bireylerin serbestçe kullanabildikleri taşınır ya da taşınmaz mülklere sahip olduklarını göstermiştir. Avrupalıları kendilerinde üstün özellikler olarak gördükleri kimi şeyleri, başkalarında kusur saymaktan vazgeçmeye, başka ulusları barbar sınıfına sokan terminolojiyi terk etmeye ve 'aşırı iddialı bilim'den kaçınmaya çağırmakta ve Doğu despotizmi kavramının, Avrupalıların Uzak Doğu'daki sömürgeci faaliyetlerini meşru göstermeye dönük kullanımına vurguda bulunmaktadır.

Antoine Galland gibi yazarlar, Avrupa'ya Müslüman Doğu'nun egzotik ve büyüleyici görünüşünü sunmuşlardı. Arap, İran ve Hint kökenli masallar, Avrupalı'nın muhayyilesinde küllî bir Doğu imgesi yaratmıştı. William Beckford (1760-1844), Doğu'ya hiç gitmeden, yalnızca Doğu hakkındaki metinlerden yararlanarak yazdığı *History of the Caliph Vathek*, bu masalların işlediği -kiskançlık, aşk, intikam, entrika, ihanet, harem kuralları, sapkın cinsel ilişkiler, diri diri gömme vb.- temaların bir karışımından oluşmaktaydı.³⁷

19. YÜZYILDA DOĞU ARAŞTIRMALARI

19. Yüzyıl, dünya üzerinde egemenliğini kesinleştirmesine paralel olarak, Avrupa'nın, bu yeni konumuna uygun olarak yeniden şekillendiği bir yüzyıl olmuştur. Yeni kurumların, -antropoloji, sosyoloji vb. gibi- yeni bilim dallarının ortaya çıkışı da bu yüzyılda olmuştur. Oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması ve modern Batılı sosyal bilimlerden destek alarak gelişmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir. Önceki yüzyıllarda Avrupa'da yaygın olan İslam ve Doğu hakkındaki imaj, yeni geliştirilen söylemler, yöntemler ve bilimler ışığında daha *akademik* bir çerçevede üretilmeye ve sunulmaya başlandı. Bu dönemin oryantalist çalışmalarında görülen bir diğer husus da, Batı'nın üstünlüğünü vurgulayıcı Doğu imajının Doğululara da kabul ettirilebilmiş olmasıdır. Sömürgecilik Doğu hakkında, bugün bile Müslüman-Arap dünyasını nitelemede birçok Batılı için kaynak işlevi gören sınırsız bir saçmalıklar derlemesi yaratmıştır. Sömürgeci Avrupa, istediği ölçüde kendine mal etmeyi asla başaramadığı Doğu'ya, hem hayrandır, hem de onu küçümser. Çeşitli biçimler altında

³⁷ Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, (İstanbul: İletişim Yay., 1985), s. 22; özellikle *Vathek*'in muhtevasının geniş bir özeti ve değerlendirmesi için bkz.: 22-24. *Vathek*'in Türkçe tercümesi için bkz.: William Beckford, *Vathek*, Trc.: İsmail Yerguz, (Ankara: Dost Kitabevi, 1998). Beckford'un şatosunu Doğu'nun bir benzeri olarak tahayyül etmesi Batılı ressamlar tarafından sıklıkla başvurulan bir yöntem olmuştur. Oryantalist ressamlar, tablolarında Doğulu figürleri resmetmek için yaşadıkları Avrupa şehirlerinde platolar oluşturmuşlardır. Platoları oluştururken de, Doğu'ya ilişkin eserler vermiş Batılı yazarların, seyyahların ve Doğu'da bulunmuş ressamların çizimlerinden yararlanmışlardır. Örneğin E. Delacroix Byron'dan, J. A. D. Ingres Lady Montagu'nun anlatımlarından esinlenmişlerdi. Batılı ressamların hareme ya da köle pazarlarına ilişkin tablolarında resmedilen kadınlar Avrupalı modellerdi ya da Kuzey Afrika'nın Yahudi kadınlarıydı. Bkz: Roger Benjamin, "The Oriental Mirage", (der.), Roger Benjamin, *Orientalism: Delacroix to Klee* (The Art Gallery of New South Wales, 1997) içinde, s. 7-31.

ötekini küçümseme, Avrupa endüstriyel sömürgeciliğinin yüzyılı 19. yüzyılın alameti farikası olacaktır.

Dönemin Batılı oryantalist yazınında sıkça karşılaşılan ikilem, hayranlık duyulan ile nefret edilen arasındadır. Aslında bu, Doğu dünyasının yönetenleri ile yönetilenlere Batılıların farklı yaklaşımlarına denk düşmektedir. Bu söyleme göre; geniş halk kesimleri misafirperverdir, insanî hassasiyetleri yüksektir, âlicenaptırlar, hatta bu konularda Batılılardan da, Hıristiyanlardan da üstündürler... Fakat aynı zamanda onlar, cahildirler, idarecilerin kendileri üzerindeki hükümlerlerini sorgulamamaktadırlar. Halkın cehaleti idarecilerin menfaatlerine uygundur; hatta bu cehaletin asıl sebebi bu idarecilerin kendileridir; onların anlayışlarına, zihniyetlerine temel teşkil eden kaynaklardır (Kuran, peygamber, İslâm vb). Bu noktada Batılının kendi kendine yüklediği misyon, "halkı" aydınlatmak, onları "kendi despotu"ndan kurtarmak, daha doğru bir deyişle, "yerli despot"un yerini almaktır. Volney'in de, Nerval'in de Fransız idarecilerine önerdiği şey sonuçta bu değil miydi? Anquetil-Duperron, "doğu despotizmi" tartışmalarının arkasında böyle bir niyetin varlığına işaret etmemiş miydi? Nihai noktada, bu analizde, Doğulu halkların konumlarında pek bir değişiklik meydana gelmemektedir. Ama artık, onlar "aydınlanmış ve aydınlatma misyonuyla dolu", "uygar", "bilim ve teknoloji ile mücehhez" Avrupalı bir despota sahip olacaklardı ya!

1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgal denemesi, başarısızlıkla sonuçlanmış olmasına rağmen, Batı'nın İslam dünyası ile, özelde de Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. Her şeyden önce, sefer, oryantalist çalışmalarla sömürgecilik faaliyetlerinin birlikteliğini, kaleme askeri gücün beraberliğini simgelemektedir. Napolyon, sefere çıkarken yanına pek çok sayıda oryantalist bilim adamını almıştı. Mısır'da *Institut d'Egypte*'i kurdu. Kimyacılar, tarihçiler, biyologlar, arkeologlar, tıpçılar ve eski eser toplayıcılarını bünyesinde barındıran Enstitü'nün araştırmaları ünlü *Description de l'Egypte* (1809-1828)'i ortaya çıkarmıştı. Ayrıca Napolyon, sefere çıkmadan evvel -üzerinde çok etkili olmuş olan, C. F. Volney (1757-1820)'in *Voyage en Egypte et en Syrie pendant les années 1783, 1784, et 1785* (1787) isimli eseri dahil- Mısır hakkında pek çok şey okumuştur.

Fransız İhtilali, Volney'e göre, Fransa'ya dünyada yepyeni bir rol yüklemiştir. Öncelikle Fransa'ya yüklenmiştir bu rol, ama bu rol hızla bütün bir Avrupa için de geçerli olacaktır. Bu düşünceler ışığında, Mısır'ın işgali, resmi tarihçiler tarafından "Fransız orduları Mısır'ı fethetmediler, kurtardılar" şeklinde anlatılacaktır. Volney, uygarlığının üstünlüğü içine işlemiş, bu üstünlüğün başka halklara karşı yüklediği görevden emin bir Avrupalı olarak, düşmüş Doğu'nun ayağa kaldırılabilmesine ve bunun zorunluluğuna; Batı'nın bilimi sayesinde onun o eski büyüklüğüne yaraşır yeni bir refaha ulaştırılabileceğine inanmaktaydı.

Volney, Doğu'ya yaptığı seyahatlerdeki araştırma ve gözlemlerini, Fransız idarecilere, girişilecek işgal projelerinde, kendilerini bekleyen tehlikeler, sıkıntılar ve ihtiyaçlar konusunda uyarı olması için sergilemektedir. Volney, bütün dikkatini ziyaret ettiği ülkelerin siyasî durumu üzerinde yoğunlaştırmıştı. Fizikî durumu ise, sadece incelenen toplumların yaşadığı coğrafi ortamları daha iyi anlatabilmek için aktarmıştı. Volney, Mısır'ın sanat eserlerinin estetik ya da sanatsal değerinden bahsetmez, daha ziyade, bu eserleri yapan halkın despot efendilerinin uygulamalarından şikayet eder. Cîze piramitlerinin karşısında şöyle der: "Bu barbarca işleri yaptıran despotların aşırılığı karşısında insanın isyan edesi geliyor." Volney, her şeyden önce efendilerin (Türk-

lerin) cehaletine ve çürümüşlüğüne karşı çıkmakta, bunların kurbanı olan halka daha az olumsuz yargılarla yaklaşmaktadır.³⁸

1700'de XIV. Louis ve 1754'te Maria Theresa, tercüman yetiştirmek için mektepler kurmuşlardı. 1784'te William Jones Hindistan'da, Kalküta'da, ilk akademik oryantalistler derneğini kurmuştu: *Bengal Asya Cemiyeti*. Cemiyet, yalnızca Hindoloji araştırmalarını ilerletmeye çalışmakla yetinmeyecek ve aynı zamanda Hindistan'ın İslamî kültürü de araştırılacaktı. 1800'de -1854'e kadar Doğu Hindistan Kumpanyası'nın idaresinde olacak- Fort William College açılmıştı. Kolejin himayesinde, yerli yazarlar tarafından İran ve Arap klasiklerinden birçoğu Batılı dillere çevrilir ve yayımlanır. Ayrıca pratik amaçlarla el kitapları, gramerler ve metinler yayınlanır.³⁹

ROMANTİZMİN DOĞUSU

Romantikler, yaşadıkları çağın ve toplumun sınırlamalarından ve sıkıntılarından kaçmaktaydılar. Paranın, toplumlarında en büyük değer haline gelmiş olmasından şikayet ediyorlardı. Bu koşulları derin yönelimleriyle bağdaştıramayan sanatçılar düzene, kurallara ve klasizme baş kaldırmış insanlar olarak belirdi. Alfred de Musset, bu halet-i ruhiyeyi "yüzyıl hastalığı" olarak adlandırır ve "eskiden ne varsa artık yok; ileride ne olaksa daha olmadı. Dertlerimizin nedenini başka yerde aramayın" der. Eskiden olan ve artık olmayan, 1789 öncesinin toplumu, kurumları ve inançlarıdır; ileride gerçekleşecek olup da daha gerçekleşmemiş olansa, korkulan ya da umut bağlanan, ama ne olacağı, nasıl olacağı bilinmeyen bir gelecektir. Bu nedenle, devrim sonrasında bir türlü sağlanamayan istikrarın arayışında olan ve kendilerini bir boşlukta hissedilen insanlar, huzuru gerek zamansal ve gerekse de mekansal yolculuklarda bulmaya çalıştılar. 19. Yüzyılda hemen her sanatçının yaşam öyküsünde uzunlu, kısalı birtakım yolculuklar yer alır.⁴⁰

Bu dönemde, Doğu, Romantikler'e söz konusu ihtiyaçlarını giderecekleri bir yer olarak gözükür. Doğu'ya dönük bu romantik egzotik ilgiye, bir de, Avrupa deneyiminin hem eski uygarlıklar ve hem de başka uygarlıklarla kıyaslanarak daha iyi temellendirilebileceği düşüncesi eklenecektir. Mukayeseli araştırma disiplinleri, 19. yüzyıl yönteminin belirleyici özelliklerinden birisi olacaktı. Bazı düşünürlerde ise, bu mukayeseli araştırmaları, duygudaşlığa dayalı bir özdeşleşme yoluyla aşma eğilimi mevcuttu. Bu bağlamda Herder, insanlık tarihi üzerine olan çalışmalarında, günümüzde Avrupa-merkezcilik olarak bilinen şeyi reddetmekteydi. Doğu edebiyatına ilgi duyan, tarihi sentez denemelerinde Müslümanların katkılarını öne çıkaran, Arapları Avrupa'nın hocaları olarak değerlendiren Johann Gottfried von Herder (1744-1803); Avrupalılar tarafından yazıldığı şekliyle insanlık tarihinin -diğer birkaç kültür hakkında bazı ek bölümlerin varlığına rağmen- sonuçta bir Avrupa tarihi olmaktan ibaret kalması istenmiyorsa eğer, bu Batı dışı kültürlerin Avrupalı ölçütlerle yargılanmaması gerektiğini savunuyordu.⁴¹

³⁸ Bkz.: M. C—F. Volney, *Travels Through Egypt and Syria in the Years 1783, 1784, and 1785*, (Londra: G. G. J. & J. Robinson, Pater-Noster-Row, 1787), Cilt II, s. 457-500.

³⁹ Bkz.: Maxime Rodinson, a. g. e., s. 56-57; Gerhard Endress, a. g. e., s. 12. Cemiyetin kuruluşu ve çalışmaları için ayrıca bkz.: Raymond Schwab, *The Oriental Renaissance: Europe's Rediscovery of India and the East, 1680-1880*, İng. Trc.: Gene Petterson-Black & Victor Reinking, (New York: Columbia University Press, 1984), s. 33-47.

⁴⁰ Tahsin Yücel, "Coşumculuk", *Türk Dili, Yazın Akımları Özel Sayısı*, Ocak 1981, Sayı: 349, s. 68.

⁴¹ Herder'in düşünceleri için bkz.: Robert Bernasconi, "Herder'in Avrupa-Merkezcilik Eleştirisi", a.mlf., *İrk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede İrk ve İrkçilik*, (İstanbul: Metis Yay., 2000) içinde, s. 98-113; George G. Iggers, *The*

Klasizme tepki, Fransız İhtilali'nin ve Alman milliyetçiliğinin sonucu olarak Almanya'da doğan düşünce akımları içinde dikkate değer bir ağırlığa sahip olmuştur. Hint düşüncesinin keşfi, Cermen ırkına, tarihini genişletmek, yeni bir mitoloji kurmak, klasik edebiyatın dar çerçevesini yıkmak ve Latin zekasından öğ almak fırsatını veriyordu.⁴² Friedrich Schlegel "En üstün romantizmi Doğu'da aramalıyız" düşüncesiyle ilgisini Hindistan'a yöneltir. Temel eseri *Über die Sprache und Weisheit der Indier* [Hint Dili ve Bilgeliği Üzerine Deneme, 1808], iki farklı bölümden oluşmaktaydı: Linguistik ve doktrin. Schlegel'in eseri, -Anquetil, Colebrooke, Lanjuinas ve Cousin'in eserleriyle birlikte- Hindistan'ın metafizik geleneğinin Yunan geleneği ile eş değerde tartışılmasını sağlayan dönüm noktalarından birisidir. Ancak yine de, Schlegel, birçok meselenin tartışılmasında eşitsizlikten tamamen beri de değildir. Mısır medeniyetinin parlaklığını da Hintliler tarafından kolonileştirilmelerine bağlamaktaydı.⁴³ Doğu'ya bu yönelik, şarkiyat incelemelerinin yeni bir itibar kazanmasına yardım etmiştir. Raymond Schwab'ın adlandırmasıyla bir "Doğu Rönesansı" niteliği kazanan bu yoğun ilgi, romantizme de yeni ve zengin bir malzeme sağlayacaktır.

Herder'den Schopenhauer'e kadar uzanan ve Novalis'i, Friedrich Schlegel'i, Wilhelm von Humboldt'u, Görres'i, Ritter ve daha başkalarını da içine alan bu düşünce çizgisi, kimi zaman Hindistan'a, kimi zamansa Çin'e kadar gitmiş ve geri dönüşler yaşamış bir çizgi olarak gözükmür. Schlegel'in tanıttığı Hindistan, çöküşü vurgulanan Batı'nın eleştirisinde başvurulan bir kaynak oldu. Ancak, Hindistan'la ilgili bilgiler derinleştikçe düş kırıklıkları artmış ve Romantikler Yahudi-Hıristiyan dünyasından kopmaktansa, her zaman için Hindistan'dan kopmayı tercih etmişlerdir. Bu gelişmenin neticesinde, Doğu, insanlığın çocukluk çağı olarak değerlendirilmeye başlanır. Çağdaş Hindistan'ı kendi dünyasıyla birleştiremeyen Almanlar, onları Yunanla başlayan gerçek dünyanın öncesine ait bir düş olarak kabul ederler. Böylece Doğu, insanlığın geçmişine ait bir çağ olarak Batı tarihine eklenmiş olur. Artık Doğu'nun söyleyecek bir sözü kalmamıştır. Bu eklemleme sürecinin en önemli düşünürü olarak karşımıza Hegel çıkar.

ORYANTALİZMİN AKADEMİK BİR DİSİPLİN OLARAK KURUMSALLAŞMASI

Avrupa'da Doğu'nun dilleri ve medeniyetleri hakkında bilgi sahibi olmak isteyenlerin gözleri, 1795'te Paris'te oryantalist Louis Langlés (1763-1824)'in çabalarıyla Konvansiyon İdaresi tarafından kurulan *Ecole des langues orientales vivantes* [Yaşayan Doğu Dilleri Okulu]'na çevrilmişti. Okul, dönemin önemli bir merkezi haline gelir. Bilimsel yeterliliği tartışmalı olan Langlés, daha ziyade, araştırmaların pratik faydasıyla

→

German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought From Herder to the Present, (Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 1968).

Yakın bir dostluk kurduğu Herder'den önemli ölçüde etkilenen *Doğu-Batı Divanı*'nın ünlü şairi Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) ve *Les Orientales* (1825)'i kaleme alan Victor Hugo, yine bu döneme ait olmakla birlikte başka bir bağlamda da değerlendirilebilecek olan Lord Byron, oryantalist resmin önde gelen temsilcilerinden Delacroix, Doğu'ya romantik-egzotik yaklaşımın diğer dikkat çekici örneklerini sunmaktadırlar.

⁴² Cemil Meriç Almanların Hint düşüncesine ilgisini, ruhi yakınlığın yanı sıra Almanya'nın "Latin zekasının sürekli zaferleri ile yaralanan Cermen gururunun" Asya'da kendisini bulmasına bağlamaktadır. Herder'in Orta Çağ göklerine çıkarmasının nedeni olarak da, 18. yüzyılın akılcı felsefesini batırmak, Fransa'nın kültür hegemonyasını sarsmak isteğini görmektedir. Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2. Baskı, 1976), s. 291.

⁴³ Schlegel'in düşünceleri ve çalışmaları için bkz.: Raymond Schwab, a. g. e., s. 67-78, 164-167; Martin Bernal, *Kara Atena: Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985*, Trc.: Özcan Buze, (İstanbul: Kaynak Yay., 1998), s. 327 vd.

ilgiliydi. Hareketin asıl büyük öncüsü, modern İslam ve Arabiyat araştırmalarının kurucusu kabul edilen Sylvestre de Sacy (1758-1838) idi. Benedict manastırında eğitim gören, Arapça, Süryanice, Kildanice ve İbranice öğrenen Sacy, aslen bir hukukçu olmasına rağmen, 1769'da yeni açılmış bulunan Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'na ilk Arapça öğretmeni olarak atandı. *Mukaddime*'nin kimi kısımlarını, 1810'da, ilk defa Fransızca'ya çevirmiş ve yayınlamıştı.⁴⁴ 1811'den sonra Sacy'nin görevi, Fransa'nın Doğu dilleri tercümanları ile bilim adamlarını yetiştirmektir. Fransa 1830'da Cezayir'i işgal ettiğinde, Cezayirilere hitaben yazılan bildiriye Arapça'ya tercüme eden kişiydi. Doğu ile ilgili her türlü sorunda Dışişleri Bakanı ya da Harp Bakanı ona danışırdı.

Sacy, çalışmalarıyla çağının oryantalistinin öncüsü olarak belirir, Paris de oryantalist çalışmaların başkenti haline gelir. "Sacy, yalnızca 1822'de kurulan *Société Asiatique* [Asya Cemiyeti]'in ilk başkanı olduğu için çağdaş oryantalistin öncüsü sayılmıyor. [Bunun] sebebi, yaptığı çalışmaların oluşturduğu sistem, kendisinin pedagojik görüşleri, yarattığı bilimsel gelenek ve oryantalist ile yönetim arasında kurmuş olduğu köprüdür."⁴⁵ Titiz ve kılı kırk yaran bir filolog olarak tanınmıştı. Herhangi bir Doğulu eserin tamamını yayınlamaktan kaçınır. Ona göre alıntılar dışında basımı hak etmeyen Doğulu eserler, Batılı okuyucu ya da araştırmacının kullanımına elverişli "seçkiler" haline getirilir ve bir takdim yazısıyla yayınlanır.

18. Yüzyılın düşünce atmosferi, Doğu araştırmaları ile ilahiyatın ilişkilerini kesmişti. Tercüman yetiştirmek gibi siyasî kaygı ve ihtiyaçlar yüzünden Paris ve Viyana'da teolojik bağlardan kurtulmuş bir eğitim teşekkül etmişti. Çok sofü bir kişi olan Sacy'nin idaresindeki Yaşayan Doğu Dilleri Okulu hem laik, hem de bilgin bir oryantalist kurum örneği sunuyordu. Almanca konuşan ülkelerde üniversitelerin o dönemde hâlâ kiliselerin elinde olması nedeniyle buralarda laik oryantalist çalışmalar amatörlerce yürütülüyordu. Bunlardan birisi, Avrupa'nın ilk uzmanlaşmış oryantalist dergisi *Fundulen des Oriens* (1809-1818)'in kurucusu Josef von Hammer-Purgstall (1774-1856) idi. Viyana Doğu Akademisi'nden ve tercümanlıktan yetişmişti. Filolojik alt yapısı olmamasına rağmen, Avrupa'nın bütün oryantalistleri onun kurduğu bu dergide çalışacaklardı. Dergi hem geçmiş ile, hem de bugün ile ilgilenmişti. Dergide, bütün Avrupalı oryantalistlerin yardımlarıyla, İslam edebiyatının henüz keşfedilmemiş hazinelerinden çok geniş bir yelpazede metinler yayınlamıştı.

Bu dönem, peş peşe oryantalist derneklerin kurulduğu, dergilerin çıkarıldığı bir dönemdir. 1821'de Paris'te *Société Asiatique* kuruldu. İlk başkanlığını Sacy'nin yaptığı dernek, 1822'de *Journal Asiatique* isimli bir dergi yayınladı. 1823'de Londra'da *Royal Asiatic Society* kuruldu; bu dernek, 1834'de *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*'ı çıkarmaya başladı. 1832'de Hindistan'da William Jones ve arkadaşlarının *Asiatic Researches*'i yerini, periyodik olarak çıkmaya başlayan *Journal of the Oriental Society*'ye bıraktı. 1842'de kurulan *American Oriental Society* de bir dergi yayınladı. 1845'de *Morgenländischen Gesellschaft* [Alman Şarkiyat Cemiyeti] kuruldu ve dernek, 1847'de *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*'ı yayınladı. 1804'den sonra Rusya'nın Harkov ve bilhassa Kazan'ın Müslüman bölgelerinde Doğu İslam dilleri, üniversite müfredatında yer aldı. Rus devletinin iç politikadaki İslam siyasetinin ihtiyaçları yüzünden Kazan şehri büyük bir gelişme kaydetti.

⁴⁴ Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1977), s. 15.

⁴⁵Edward Said, a. g. e., s. 205.

Bu derneklerde ve üniversite kürsülerinde toplanan uzmanlar grubunun temel görevleri Arapça ve İslam kültürünün öteki dillerini öğrenmek ve öğretmek, bu dillerde yazılı eserleri anlamak için araçlar sağlamaktır. Onlar, Sacy ve William Wright'inkiler gibi gramerler, Lane'in *Arapça-İngilizce* ve Redhouse'un *Türkçe-İngilizce* sözlüklerine benzer sözlükler ürettiler. Büyük Avrupa kütüphanelerindeki el yazmalarını katalogladılar ve İslam kültürüne ait ilahiyat, hukuk, tarih ve edebiyat eserlerinin en önemli gördüklerinin tıpkı basımlarını yaptılar.

Yayınların bazıları, farklı ülkelerden oryantalistlerin kolektif üretimidir. M. J. De Goeje (1836-1909), Leiden'de Hollandalı, Alman ve İtalyan Arabiyatçıları ile birlikte, Taberî'nin *Tarih*'ini yayınladı (1879-1901). Eduard Sachau, 1887'de İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ını Berlin'de yayınlamıştı. İbn Haldun'un *Mukaddime*'si E. Quatremère (1782-1852)'in yaptığı tıpkı basım⁴⁶ esas alınarak, W. M. de Slane tarafından Fransızca'ya tercüme edilmişti (1844-1862). Firdevsî'nin *Şehname*'si Sacy'nin bir diğer talebesi J. Mohl (1800-1875) tarafından Fransızca'ya çevrildi ve basıldı. Cahiliye dönemi Arap şiiri Heinrich Friedrich Rückert (1788-1866) tarafından Almanca'ya, C. J. Lyall (1845-1920) tarafından da İngilizce'ye tercüme edilmişti.

Halifeler dönemini konu alan ilk genel çalışmalar, Gustav Weil tarafından gerçekleştirilmişti: *Geschichte der Chalifen* (1850-1851) ve *Geschichte des Abbasidenchalfates in Agypten* (1860-1862). Weil'in eseri, bugün bile önemini ve değerini korumaktadır. Hz. Peygamber hakkındaki çalışması (1843) ise, Avusturyalı Aloys Sprenger'in çalışmasının (İngilizcesi 1851, Almancası 1861-1865) yayınlanması ile hemencecik eskimişti. Sprenger ilk defa İslam geleneğine ait malzemeleri kullanmıştı. Ancak çalışması, dinî ve tarihî tespitlerinde zayıflıklar taşımaktaydı. Peygamberi, histeri krizleri geçiren birisi olarak değerlendiriyordu. İskoçyalı William Muir, -Sprenger'in gözler önüne serdiği kaynakları kullanarak- Peygamber'in bir biyografisini yazmıştı (1856-1861).⁴⁷ Ayrıca Muir, Weil'e dayanarak bir de halifeler dönemi ile ilgili kitap kaleme almıştı: *The History of the Caliphs* (1883). Ferdinand Wüstenfeld (1808-1899), İbn Hişam'ın siyerini, Mekke hakkında Arapça kronikler, tabakat kitapları ve coğrafya ansiklopedileri; İsveçli Carl Johan Tornberg, İbn Esir'in büyük tarihini yayınladılar. Michele Amari (1806-1889), anavatanı Sicilya'daki Arapça tarih kaynaklarını yayınladı. Paris'te Adrien Barbier de Meynard, el-Mesudi'nin ayrıntılı hanedan, kültür ve tabiat tarihinin tıpkı basımını yaptı (1861-1877).

Aynı zamanda, kaynakların eleştirel bir tahlili yapılmaya başlanmıştı. Kitab-ı Mukaddes'in tenkidi ve kadim İsrail tarihine ilişkin tezleriyle şöhret bulmuş Julius Wellhausen (1844-1918), *Pentateuch* hakkındaki eleştirel incelemesinde kullandığı yöntemleri, ilk dönem Arap tarihçilerinin çalışmalarına uyguladı. Ulaştığı sonuçları klasik eseri *Skizzen und Vorarbeiten* (1884-1899), bir başka eseri olan *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (1901) ve en önemli çalışması *Das Arabische Reich und sein Sturz* (1902)'da kullanmıştı.

Stanley Lane-Poole (1854-1931), Doğu, Hint ve Kuzey Afrika sikkelerini içeren 14 ciltlik bir katalog hazırladı (1875-1890). Katologun özelliği, sikkelerin halifelerin,

⁴⁶ Quatremère'in nüshası, dayandığı yazmaların yakın zamanlara ait yazmalar (xvii-xix. yüzyıllar) olması ve oldukça fazla baskı yanlışları içermesi nedeni ile eleştirilmektedir. Bkz.: Ahmet Arslan, Prof. Dr., *İbn-i Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, (Ankara: Vadi Yay., 1997), s. 37-38.

⁴⁷ William Muir'in eserine ilişkin bir inceleme için bkz.: Jabal Muhammad Buaben, *Image of the Prophet Muhammad in the West: A Study of Muir, Margoliouth and Watt*, (Leicester: The Islamic Foundation, 1996), s. 21-48.

Hindistan'daki ve Kuzey Afrika'daki Müslüman hanedanların kronolojik sırası gözetilerek düzenlenmiş olmasıydı. Arap epigrafisinin kurucusu Cenevrelî Max van Berchem (1863-1921), Anadolu, Suriye, Kudüs ve Kahire'de elde edilebilmiş Arapça yazıtların çoğunu, başyapıtı *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*'da toplamıştı.

Bu yüzyılda, oryantalist incelemelerde hâlâ filoloji ağır basmaktaydı. Bilimin getirdiği malzeme gittikçe çoğalıyordu. İnceleme yöntemleri gittikçe daha ciddi ve daha sıkı, uluslararası âlimler arasındaki münasebetler eskisine kıyasla, hem daha sık, hem daha teşkilatlı bir hal almıştı. İlki, 1873'te Paris'te toplanan Şarkiyatçılar Kongresi bu teşkilatlanmışlığın delilidir.

Yavaş yavaş sosyoloji gibi modern bilimler, oryantalist çalışmalarda kullanılmaya başlanır. Oryantalistler, sosyologların tezlerinden yararlanmaktaydılar, ancak antropolojinin oryantalist çalışmalarda kullanımı daha etkilidir. İslam toplumlarının antropolojisine ilişkin dikkate değer eserler yayınlanmıştı. Bu çerçevede Edmont Doutte (1867-1926) ve Edward Westermarck (1862-1939)'ın çalışmalarından bahsedilebilir.

İslam milletlerinin çağdaş gelişmesinin tetkiki küçümsenmiş, iktisatçılara, gazetecilere, diplomatlara, askerlere ve amatörlere bırakılmıştır. Çağdaş tarih bilimi ve 19. yüzyılda ortaya atılan insanlığın zaman içerisinde ortak çabaları sonucu gelişen ve her yönüyle kendine özgü özellikler taşıyan bir varlık olarak kültür anlayışı bağlamında İslam tarihini sistematik bir biçimde ele alan ilk uzman Alfred von Kremer (1828-1889) olmuştu. Kremer, Viyana Şark Akademisi'nde görev yapmıştı ve 30 yıl boyunca İskenderiye, Kahire, Beyrut ve civarında Avusturya İmparatorluğu'na danışman olarak hizmet etmişti. 1875-1877 arasında iki cilt olarak yayınladığı *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, eserleri arasında özel bir önemi haizdir. Düşüncelerinin temelini, Hegel ve Herder gibi Alman filozoflarının fikirleri oluşturmaktaydı. Hakkında bir de makale kaleme aldığı İbn Haldun'dan etkilenen ilk Batılı tarihçi, belki de, oydu. Bir halkın özünü en net biçimde açıklayan şeyin kültür ve medeniyet olduğunu düşünmekteydi. Bu öz, başlıca iki yolla ortaya çıkmaktaydı: Devlet ve dinî düşünceler. Bir medeniyetin özellikleri de, kaderi de bu temel faktörlerce belirlenmekteydi.

19. Asrın ortalarından sonra, Avrupa'nın Doğu hakkındaki görüşünü belirleyen olay emperyalizmdir. Avrupa'nın iktisadî, askerî, siyasî, kültürel üstünlüğü gittikçe ezici bir mahiyet almıştı. Doğu ise çöküşünü sürdürmekteydi. İran ve Osmanlı İmparatorluğu, bir gün işe yarar ümidiyle, Avrupa'nın himayesi altına girmişlerdi. Bu durum, zaten mevcut olan Avrupa-merkezciliği daha da güçlendirdi. 19. Asrın Avrupa-merkezciliğine göre, Doğu ile Batı arasında giderilmesine imkan olmayan farklılıklar bulunmaktaydı. Mümkün olan tek evrensellik vardır: Avrupa modelini bütün yönleriyle benimsemek. Bu benimseyiş zorunludur denir, hemen arkasından da, zorunludur ama Avrupa dışı kavimler için mümkün değildir, çünkü onları Avrupalılardan ayıran çok belirgin bazı özellikleri vardır, diye de eklenir. Öyle olunca da Avrupa modelini benimsemiş ihtimalleri belirsiz bir geleceğe bırakılan Batı dışı toplumların, şimdilik, yozlaşmış egzotik kültürleriyle Avrupa'nın siyasi hakimiyeti altında kalması yeterli görülür.

19. Yüzyılın hakim anlayışına göre çeşitli medeniyetler vardır. Her biri belli bir bölgede gelişir. Her birinin kendine göre bir özü vardır. Bilginler bu özü incelemek için modern dönemleri araştırmaktan vazgeçerek klasik dönemler içinde uzmanlaşmaya başlarlar. Çünkü, bu âlimlere göre, klasik dönemlerinde o uygarlıkların en saf özünü bulmak mümkündür. Bu yönelişi 19. yüzyılın en çok uğraştığı iki beşeri bilimde açıkça bulmak mümkün: *Dinler tarihi* ve *karşılaştırmalı filoloji*.

Dinler tarihi, her medeniyetin özünün o medeniyetin *dini* ile açıklanabileceği iddiasını taşımaktadır. Bu, Batı dünyası için Hıristiyanlık lehine bir üstünlük sunmaktadır. Zira Batı, dönemin dünyasının en güçlüsüdür. Doğu ise kaybetmiştir, geridir, sefalet içerisinde. Bu durumun Hıristiyanlık ile İslamiyet arasındaki farktan kaynaklandığı iddiaları yaygındır bu dönemde. İslam'ın terakkiye mani olduğunu iddia eden Ernest Renan'ın "İslamlık ve Bilim"⁴⁸ konulu konferansı ve bu konferansa İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden çok sayıda reddiyenin yazılması, tartışmanın boyutları ve niteliği hakkında bir fikir vermektedir.

Karşılaştırmalı filolojinin kurucusu, Sylvestre de Saçy'nin talebesi olan Alman oryantalisti Franz Bopp (1791-1876)'tur. Bopp, Berlin Üniversitesi'nde filoloji ve Sanskritçe hocası yapmıştı. O, Doğu Hint Kumpanyası'nın memuru olarak Hindistan'da bulunan ve 1786'da Sanskritçe ile bazı Avrupa dilleri ve eski Farsça arasında hem yapısal, hem de sözcükler açısından benzerlikler olduğuna işaret etmiş olan William Jones (1746-1794)'un⁴⁹ düşüncelerini benimsemişti. Birçok benzeş dilin ortak bir kökenden gelmiş olabileceklerini kabul eden karşılaştırmalı filolojiye göre; dil, kavimle aynı şeydi. Kavimler dillerinin özelliklerine göre sınıflandırılabilir ve diller akraba olunca kavimlerin ruhu arasında da bir akrabalık var demektir. Kavimlerin ruhu onların en derin özüdür. Bu ruhun, kavimlerin gelişmesinde karşılaşılan her şeyi açıkladığı düşünülmekeydi.

Karşılaştırmalı filoloji çalışmaları, F. Max Müller (1828-1900) ve başka dil bilimciler tarafından geliştirilen "karşılaştırmalı mitoloji bilimi"ni doğurdu. Bu bilimin temeli, halk hikayeleri ve dinî eserlerden oluşan antik edebiyat ürünleri, eğer titiz bir incelemeden geçirilirse, bu ürünlerin özünde yatan zihniyet korunur ve yazıldıkları dönemin şartları dikkate alınırsa çözümlenebileceği düşüncesine dayanmaktaydı. Böylece, dillerin ve akılcı düşüncenin, hangi evreleri geçerek geliştiği bilinebilir ve bir tür doğal insanlık tarihi oluşturulabilirdi.

İslamiyat çalışmalarının ayrı bir disiplin haline gelişi uzun bir zaman gerektirmişti. Birçok üniversitede bu araştırmalar, yalnızca, İbranice ve Kitab-ı Mukaddes incelemelerinin bir yan kolu durumundaydı. Avrupa dışındaki dünyaya ilişkin bilgilerin artması, tabiatla ilgili entelektüel merakın yaygınlık kazanması, filologların ve kutsal kitaplar üzerinde çalışan uzmanların incelemeleri bağımsız bir İslâmiyat araştırmaları geleneğinin doğmasına ve gelişmesine yol açtı.

Farklı yerlere dağılmış az sayıdaki uzmanın koruyup aktardığı zayıf bir gelenekte, kişisel ilişkiler özel bir önemi haizdi. Bu gelenek yazılı olduğu kadar, sözlü olarak da aktarılmıştır. Leiden ve Paris'teki uzmanların bulgu ve fikirleri bir nevi havarice bir gayretle kuşaktan kuşağa aktarılıyor ve bir tür uzmanlar silsilesi oluşturuluyordu.⁵⁰ Daha sonraları İslamiyat araştırmalarında öncü bir rol üstlenecek olan Almanca konuşan ülkelerde, Leiden ve Paris'in hakim bir etkisi vardı. Bu ülkelerin oryantalistleri, büyük ölçüde bu iki merkezin etkisinde bir eğitim görmüşlerdi. Ayrıca din, tarih ve dil konusundaki yeni gelişmeleri de bu merkezlerden takip etme imkanları vardı. Alman-

⁴⁸ Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", *Nutuklar ve Konferanslar* içinde, (Ankara: MEB Yay., 1946), s. 183-205.

⁴⁹ William Jones'un çalışmaları ve önemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Garland Cannon, *The Life and Mind of Oriental Jones: Sir William Jones, the Father of Modern Linguistics*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); ve A. J. Arberry, "The Founder: William Jones", *a.g.e.* içinde, s. 48-86.

⁵⁰ Oryantalist geleneğin sohbet toplantıları aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılışına ilişkin dikkate değer bir anlatım için bkz.: Albert Hourani, "Anımsanan Çarşamba İkindileri", *Batı Düşüncesinde İslam*, Trc.: Celal A. Kanat, (İstanbul: Sarmal Yay., 1994) içinde, s. 93-110.

ya'daki İslamiyat araştırmalarında yalnızca verdikleri eserler değil, aynı zamanda yetiştirdikleri öğrenciler nedeniyle de dikkate değer iki isim; Sacy'nin talebesi ve Leipzig'de yıllarca ders vermiş bulunan H. Fleischer (1801-1888) ve genç yaşında Leiden'e önemli bir ziyaret yapan ve sonra da Strazburg'da hocalık yapan T. Nöldeke (1836-1930) idi.

İngiliz üniversitelerinde ise, bu alanda bir durgunluk vardı. Hindistan'da doğmuş, üniversite eğitimi sırasında Halle'da Rödiger'in ve Leiden'de Reinhart Dozy'nin öğrencisi olmuş William Wright (1830-1889), 1879'da Arapça profesörü olarak atandıktan sonra, Cambridge Üniversitesi Arapça kürsüsünde bir canlanma gerçekleşmişti. Kürsü, Wright'ın çalışmalarıyla Kıta Avrupası geleneğine katılabiliyordu. *Opuscula Arabica* (1859) ve *Grammar of the Arabic Language* kitaplarını yayınladı. Özellikle ikinci kitabı, hem İngiltere'de, hem de Kıta Avrupası'nda Arapça ile ilgili en iyi kitap olarak değerlendirilmişti. Ayrıca *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages* başlıklı eseri, Avrupa üniversitelerinde o ana kadar olmayan bir tarz geliştireyordu.⁵¹ Onu W. Robertson Smith (1846-1894), R. A. Nicholson (1868-1945) ve E. G. Browne (1862-1926) gibi bir dizi araştırmacı takip etti.

Oxford'da ise, Arapça kürsüsünün ilk sahibi Pocock'tan sonra profesörler çizgisi sönük kalmıştı. Bu kürsüye, 1889'da David Samuel Margoliouth (1858-1940)'un atanmasına kadar önemli bir sivrime olmadı. Margoliouth, mükemmel bir eğitim almamasına rağmen, kişisel gayretiyle kendisini bir Arabiyat ve İslamiyat uzmanı olarak yetiştirmişti. Çalışma alanının geleneğine sirayet etme noktasında, eski uzmanlarla sıkı bir ilişkisi de yoktu. Arapça, Grekçe, İbranice, Latince, Sanskritçe, Süryanice ve Türkçe biliyordu. Oryantalist olarak pek çok konuda yazdı. *Mohammed and the Rise of Islam* (1905), *Mohammedanism* (1911) ve *The Early Development of Mohammedanism* (1913) gibi Avrupa'da İslam uzmanı olarak tanınmasını sağlayan eserleri, alanlarında, temel eserler olarak kabul edilmişti. İlk dönem Müslüman İslam tarihçilerinin kaynaklarını kullanmasına rağmen, Batılı literatürde yaygın olarak bulunan imgeleri kullanmayı sürdürmüştü. Oxford, ancak halefi H. A. R. Gibb (1895-1971) ile bu ana dalga katılabiliyordu. *School of Oriental and African Studies*'in kurulması ve benzeri bir dizi resmi kuruluşun yönlendirmeleriyle, İslamiyat araştırmaları İngiltere'de, 20. yüzyılın ortalarından itibaren, kurumsal bir temel kazanabilmiştir.

E. W. Lane (1801-1876), İngiliz üniversitelerinde eksik olan bir hususu, İslam dünyasında seyahat ve ikamet noksanlığını giderdi. Uzun yıllar Kahire'de kaldı. Ona ait *Arabic-English Lexicon*, kadim klasik diller hakkında bugüne kadar yazılmış en doyurucu ve isabetli sözlük olma özelliğini hâlâ korumaktadır. *Bin Bir Gece Masalları*'nı İngilizce'ye çevirmişti (*The Arabian Nights*). *Manners and Customs of the Modern Egyptians* (1836) isimli eseri, hâlâ diri olan ve zaman geçtikçe de değişen bir Müslüman şehir toplumu ve medeniyeti hakkında okuyucusuna bir fikir verebilmektedir.

Genişleyen imparatorlukların görevlileri, görev yaptıkları ülkelerin yaşamlarını gözleme ve Doğu dillerini öğrenme hususunda geniş imkanlara sahiptiler ve bunlardan bazıları da sonradan bu alanların uzmanları olmuşlardı. Bu beyefendi-âlimler geleneği, özel olarak Hindistan İngiliz İmparatorluğu'nda çok güçlüydü. Sir William Jones ile başlayan bu çizgi birçok sivil görevli ve ordu mensubu tarafından da sürdürülmüştür.

⁵¹ M. Mansoor, *The Story of Irish Orientalism*, (Dublin: Hodges, Figgis & Co., 1944), s. 43.

Bunların yanı sıra, 19. yüzyılda edebiyat alanında "geniş okur kitlesi"ne hitap eden popülist bir Doğu imgesi ortaya çıkmıştır. İlk baskısını 1844'te yaptığı sanılan ve yazarı hayatta iken 18 baskı yapan, Elliot Warburton'a ait *The Crescent and the Cross or Romance and Realities of Eastern Travel* isimli eseri bu çerçevede zikredilebilir. Elliot'un eseriyle birlikte, bir zamanlar âlimlerin ve seyyahların imtiyazındaki bilgiler artık hava ve su gibi hemen hemen her eve girebilmiştir. Warburton'un eserinde Doğu hiç bitmeyen bir eğlence ve ilginçlik kaynağı olarak aktarılır. Beyaz Adam'ın Doğu'daki ege-men konumu ve saygınlıkları anlatılır. Bu imgeler Batı'da popülerleştirildi. Böylece bir yandan -yoksul sınıflar dahil- tüm Batılı zihinlere üstünlükleri, yücelikleri kazınırken; öte yandan da, bu insanlar, Batı'nın üstünlüğünü ve yüceliğini kabullenmiş Doğu'ya yönlendirilirler. Tabii ki, ötekini küçük görmeye ilişkin bu imgenin yerleştiği dönemde, yüzyılın başlarındaki Napolyon'un Mısır Seferi'ni ve Akdeniz bölgesinde İngiliz-Fransız çekişmesinin ve müdahalelerinin rolünün farkında olmak gereklidir.

Yüzyılın dönüm noktasında iki önemli oryantalistin çalışmaları, Müslüman toplumlara ilişkin oryantalist bakış açısını geliştirmeleri açısından önemlidir: Bunlardan birincisi olan Ignaz Goldziher (1850-1921), İslamiyat araştırmalarının Avrupa bilim çevrelerinde dinî ve kültürel bir sistem olarak kabul edilmesinde son derece önemli bir rol oynamıştı. Özellikle hadis alanındaki çalışması *Muhammedanishce Studien* (1889-1890), sonraki dönemde yapılmış İslam hukuku ve ilahiyatı alanındaki tüm çalışmalar üzerinde derin bir etki yapmıştı. Özellikle Hollanda sömürge idaresine uzun yıllar danışmanlık yapmış olan, kılık değiştirerek ve "Abdulgaffar" sahte ismini kullanarak Mekke'de ikamet edip Müslüman toplumu gözlemleyen C. Snouck Hurgronje (1857-1936), burada zikredilmesi gereken diğer isimdir. Hollanda sömürgelerinin nasıl daha iyi idare edilebileceğine ilişkin siyasetler geliştiren Hurgronje, İslam'ın yaşayan ve değişen bir gerçeklik olduğu sonucuna varmıştı. Zaman ve mekan değiştikçe, Müslümanların İslam anlayışları da değişmekteydi. Ona göre, Hollanda, sömürgelerindeki siyasetlerini bu gerçek ışığında yeniden düzenlemeliydi.⁵²

NETİCE

Oryantalizmde araç, yöntem ve söylem düzeyinde yaşanan değişikliklere ve 1973 yazında Paris'te toplanan 29. Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde oryantalist teriminin kullanılmamasına ilişkin alınan karara bakılarak oryantalizmin bittiği sanılmamalıdır. Her şeyden önce oryantalizmin, bir zihniyet biçimi ve uzmanlık alanı olarak birbiriyle çakışan bir kaç alanı içerdiği hatırlanmalıdır: İlk olarak Avrupa ve Asya arasında değişken tarihî ve kültürel ilişkiyi; ikinci olarak, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çeşitli Doğu kültürlerinin ve geleneklerinin incelenmesinde uzmanlaşmaya neden olmuş Batı'daki bilimsel disiplini ve üçüncü olarak da Doğu hakkındaki ideolojik varsayımları, imgeleri ve hayalî resimleri içeriyor.

Oryantalist çalışmalar, hâlâ birbiriyle sınıksız, güçlü ve sistemli bir şekilde sürdürülmeye devam ettirilmektedir. Oryantalist geleneğin sözlü olarak kuşaktan kuşağa nasıl aktarıldığına ilişkin "Anımsanan Çarşamba İkindileri" başlıklı yazısında Albert Hourani'nin anlattıkları hatırlanacak olursa, bu hiç de şaşırtıcı değildir. Çeşitli oryantalist dernekler ve kongreler -isimlerini değiştirerek dahi olsa- faaliyetlerini sürdürmektedirler. Oryantalist çalışmalarıyla meşhur pek çok enstitü, Avrupa ve Ameri-

⁵² Bkz.: İsmail Hakkı Kadı, "Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları", *Doğu-Batı, Oryantalizm—1*, Ağustos-Eylül-Ekim 2002, Sayı: 20, s. 83-110, Hurgronje için özellikle bkz.: s. 104 vd.

kan üniversitelerinde hâlâ faaliyetlerine devam ediyorlar. Fakat en önemlisi, emperyalizm hâlâ tüm dünyada olduğu gibi Doğu'nun çeşitli bölgelerinde, özellikle de Orta Doğu'da etkisini sürdürmektedir. Bu çabalar arasında, bölgenin devlet ve toplumlari hakkında yapılacak araştırmaları ve araştırmacıları desteklemek de bulunmaktadır. Bu destek de, oryantilizmi bitiren değil, şartlara ve zamanın ihtiyaçlarına uyum sağlayan yenileyici ve diriltici bir işlev gormektedir. Bu noktada Maxime Rodinson, oryantilizt çalışmaların son durumunu açıklayan çok yerinde bir tespit yapmaktadır: "Doğuyu inceleyen, sınırları Tanrı ya da eşyanın mahiyeti icabı çizilmiş bir oryantilizt ilim yoktur. Sadece bir zamanlar Doğu olarak adlandırılan ölkelerde görölen çok yönlü problemler vardır, birçok ilimler tarafından aydınlatılması gereken, çeşitli olayların ortaya çıkardığı problemler. Söz konusu olan şu: filologların egemenliği sona ermiştir."⁵³

Gerek Orta Çağ, gerekse de Aydınlanma Çağı Avrupası'nda dahilî siyaset çekişmelerde İslam, Müslöman devlet ve toplumlari hakkındaki bilginin Batılılarca kullanılış biçimi dikkate değerdir. Bu örnekler bize Batılıların İslam ve Doğu'yu inceleme ihtiyaçlarının sadece yönettikleri halkları harekete geçirmeyi hedefleyen Doğu karşıtı karalama kampanyalarına malzeme sağlamakla sınırlı olmadığını düşündürmektedir. Bu yazıda gösterilmeye çalışıldığı üzere, oryantilizt çalışmaların *yegane* özelliği, İslam'ı, Müslömanları ve Doğuluları kötü göstermek, onlara ilişkin bilgileri çarpıtmak ya da eksik değerlendirmek değildir.

Oryantilizt -Foucault'nun deyimiyle- "arşiv"ın oluşumuna önemli katkıları olan Batılı edebiyatçı, siyasetçi, tüccar, seyyah ve akademisyenlerin her birinin kalbinde Doğu'nun ayrı bir anlamı ve yeri vardı. Tüm bu sebepler, değişik zaman ve şartlarda Doğu hakkındaki imajların farklılaşmasını getirmişti. Kimi zaman İslam, Hıristiyan otoriteye örnek model olarak gösterildi, kimi zaman Müslömanların başarısı Kilise'nin kendisine bir çeki düzen vermesi için Tanrı'dan gelen bir uyarı şeklinde kabullenildi, kimi zaman Doğu toplum ve devlet yapıları Batılı idarecileri eleştirmek için bir paravan olarak kullanıldı, kimi zaman Doğu hakkındaki çalışmalar Batılı edebiyatçıların ölkelerinin sansür uygulamalarından kaçmalarına fırsat tanıyan bir alan olarak ortaya çıktı.

İkinci Savaş sonrasının koşullarında, Batı Avrupa devletleri, egemenlik ilişkilerindeki lider konumlarını, savaştan bir süper güç olarak çıkan ABD'ye devretmek zorunda kaldılar. Ekonomisi savaştan güçlenerek çıkan ABD'nin, o zamandan beri Batı dünyası üzerinde son derece çarpıcı bir etkisi görölmektedir. Bu, aynı zamanda, yeni koşullarda toplumlar arası ilişkilerde ortaya çıkan gelişmeleri yorumlama ve çözümleme tekeline de ABD'ye kazandırmıştır. Bu durumun en somut göstergesi, modernleşme, kalkınma, gelişme iktisadı türünden konuların ve kuramların, ABD'de üslenmiş akademik çevrelerde geliştirilmiş olmasıdır.

İkinci Savaş'ın ardından, sömürgecilik şaşırtıcı bir hızla dünya genelinde sona erdi. Sömürge düzeni artık yalnızca sömürgelerin zayıflığı üzerine kurulu olduğundan ve ancak -her iki anlamda da- "zor" ile ayakta kaldığından, eski sömürge devletlerinin düşmanca rekabetinin yarattığı bitkinlik, sömürgelerin bağımsızlaşma sürecini zorunlu kıldı.

Kolaylıkla anlaşılacağı gibi, dekolonizasyon süreci "mutlak" bir bağımsızlaşmayı değil, yeni koşullara uygun değişik türden bir "bağımlılaşma"yı getirmiştir. Yeni düzenlemelerle birlikte kullanılan ekonomik ve başka yöntemler, "gözle görünmez" muaz-

⁵³ Maxime Rodinson, a. g. e., s. 85.

zam bir yeni-sömürge imparatorluğunun kurulmasını mümkün kıldı. Sömürgeciliğin sona erışı, bağımsızlıklarını elde eden bu "renkli insan"ların sömürgeci "beyaz insan"la eşit seviyede kabul edildikleri anlamına gelmez. Bu topluluklara verilen "üçüncü dünya" ismi bile, önceki dönemlerde var olan belli ön yargıların, Beyaz Adam'ın üstten bakışının hâlâ devam ettiğinin bir göstergesi olarak alınmalıdır.

Savaş sonrasında yeniden yapılanma sürecinde, önceki dönemin çekişmelerinin en alt düzeye çekilmesine gayret edilmiştir. Öncelikle ciddi iç çekişmelere, dolayısıyla da Batı'nın zayıflamasına sebebiyet veren birbiriyle çekişme halindeki farklı merkezlerin ortadan kaldırılması ve egemenlik ilişkilerinin yönetiminin ortak bir zeminde ve tek merkezden yürütülmesi uygun görülmüştür. Yeni düzen, yeni bir anlayışa ve buna uygun yeni siyasî, iktisadî ve kültürel kurumlara ihtiyaç duymaktaydı. İhtiyaç duyulan müesseseler de peş peşe kurulmaya başlandı. Bu kurumların başında Birleşmiş Milletler Örgütü [BM] gelmektedir.

Gerek iki savaş arasında ve gerekse de İkinci Savaş sonrasında dünya genelinde meydana gelen siyasî gelişmeler, egemenlik ilişkilerinde ve liderlik mevkiindeki değişikliklerin etkisi, Batı'nın genelde Batı dışı toplumlara, özelde ise Doğu toplumlarına bakışına da yansdı. Bu, egemenlik ilişkilerinin Batı liderliğinde devamını dönemin şartlarına ve güç dengelerine uygun bir biçimde sürdürülmesi için gerekli bir değişiklikti. İkinci Savaş sonrasında oryantalist çalışmalar, çağın bilimsel ve teknolojik araçlarıyla daha da zenginleşerek sürdürülmüştür. Oryantalist çalışmalar modern beşerî bilimlerden gerek yöntembilim ve gerekse de açıklama modelleri açısından önemli ölçüde yararlanmışlardır: Sayıları gittikçe artan oryantalist uzmanlar, Doğu dünyasının çeşitli veçhelerini sosyal bilim perspektifiyle ele almaktadırlar. Uzun zaman ilgilenilmeyen ekonomik tarih ve sosyal tarih, sayıları gittikçe artan ve kendilerini artık ilgilendikleri ülkeyi ya da bölgeyi tanımlayan -Türkolog, Mısırolog, Sinolog ya da Arabiyatçı, İslamiyatçı gibi- isimlerle tanıtan uzmanlar tarafından işlenmektedir. Sosyolojik eğilimli ilk İslamoloji Kongresi, 11-14 Eylül 1961 tarihleri arasında Brüksel'de toplandı: *Colloque sur la Sociologie Musulmane*. İslam dünyasının Orta Çağ ve çağdaş iktisat tarihine ayrılmış ilk toplantı, 1967 yılında Londra'da gerçekleştirildi: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*.

Bu dönemin oryantalist çalışmalarında karşımıza çıkan bir diğer yenilik, yerli uzmanlarla geniş bir işbirliği ağının kurulmuş olmasıdır. Yerli araştırmacı, uzun zaman, Batılı uzmanın "haber kaynağı" olmaktan öte bir role sahip olamamıştır. Batılı araştırmacılar, yerli akademisyenin getirdiği bilgileri "yeni baştan ele alıp değerlendirme ve yorumlama" ihtiyacı duymuşlardı. Yerli araştırmacılara bu noktada "bilgi üretme" hakkının tanınması, bir yönüyle, Batı dışı toplumlarının bağımsızlıklarını kazanmaları ve kendileri adına konuşma konusundaki ısrarlarının bir sonucudur. Fakat, belki bundan daha da önemli olan ve üzerinde durulması gereken sebep, sömürgeci Avrupa devletlerinin, yerli topluluklara, kendi istediği tarzda bir bilgi üretim mekanizmasını kabul ettirmiş olmasıdır.

Oryantalizme yöneltilmiş eleştirilerde belli ortak özelliklerle karşılaşmaktayız: İlk olarak, eleştiriler, temelde 19. yüzyıl oryantalizmini hedef almışlardır. 19. yüzyıl oryantalizmi, ideolojik oluşu ve Avrupa-merkezci özü dolayısıyla eleştiri konusu yapılmaktadır. Bu görüşler, bir yönüyle, oryantalistlerin çalıştıkları alana ilişkin *yenilenme* istekleriyle de benzerliklere sahiptir. Savaş sonrasında hemen Avrupa oryantalizminin önde gelen temsilcileri, İngiliz ve Fransız oryantalistleri, ülkelerindeki çalışmaların durumu hakkında yaptıkları bir dizi toplantı, konferans ve devletlerine sundukları

raporlarda oryantalist çalışmalarda kullanılan yöntem, araç ve bakış açılarının barındırdığı yetersizlikleri dile getirmektedirler.⁵⁴

ABD, yukarıda bahsedilen siyasî ortamdaki değişikliklerin doğal bir sonucu olarak, oryantalist çalışmalar alanında Avrupa siyasetinin ve oryantalizminin sıkıntılılarından, yetersizliklerinden ya da sınırlılıklarından azade kılınmış çalışmalar yapmayı tercih etmiştir. ABD, -dünya siyasetindeki yeni konumuna uygun olarak- üniversitelerindeki oryantalist araştırmalara ilişkin programları akademik personelin seçimine, oryantalist araştırmaların en önemli araçlardan biri olan bölgenin dillerinin öğretiminden akademik ve malî kurumlaşmaya kadar pek çok alanda yeni baştan ele almış ve düzenlemiştir. Bu iş için yeni araştırma kurumları oluşturmuş, var olan kurumların da daha verimli olarak çalışmalarını için finansal desteğini artırmıştır. Fakat tüm bu yenden yapılanma çabalarına rağmen Amerikan oryantizmi de, 19. yüzyıl Avrupa oryantizminde Doğu hakkındaki hakim temel yaklaşım biçimlerini bünyesinde barındırmaya devam etmiştir. Bu süreklilik; hem ABD'nin de, nihayetinde, Batılı kolektif muhayyilenin bir parçası olması, hem de Hamilton A. R. Gibb, Gustave Edmund von Grunbaum, Bernard Lewis gibi dönemin önde gelen bazı Avrupalı oryantalistlerinin ABD'de oryantizmin inşa sürecinde yetiştirici ve yönlendirici olarak görev almaları suretiyle sağlanmıştır. Bu anlamda Amerikan oryantizmi "süreklilik ve farklılaşma" özelliklerini birlikte göstermektedir. İkinci Savaş sonrasında, oryantalist çalışmalarda görülen bazı değişikliklere rağmen değişmeyen bir çizginin varlığının tespiti, büyüleyici bir tarzda sunulan değişimin ne anlama geldiği konusunda aydınlatıcıdır.

Oryantalist çalışmaların eleştirisinde karşımıza çıkan ikinci ortak nokta; bu eleştirilerde, oryantalist çalışmalardaki Müslüman toplumlar ya da İslam veyahut Doğu ve Doğulular hakkındaki bilgilerin saptırılmış, eksik ve yanlış oluşundan, oryantalistlerin yetişme şartlarındaki yetersizliklerden, kullandıkları yöntemlerdeki aksaklıklardan bahisle, oryantalistlerin "toplumların ve kültürlerin birbirlerine daha fazla yakınlaşma ihtiyacı duydukları bu çağın gereklerine uyum göstermeye" davet edilmeleridir.⁵⁵

Doğu hakkında yapılan araştırmalar neticesinde varılan sonuçların yanlış oluşu ya da bu yanlış yargılara sebep olarak Batılı akademisyenlerin sahip oldukları bilgilerin ya da yöntemlerin yetersizliğinden bahsedilmesi, kanaatimizce, problemi kuşatıcı bir şekilde ortaya koymamaktadır. Zira bu yaklaşım, en basitinden, her alanda mükemmel bir çalışma disiplini ve yöntemi geliştirdiğine inanılan Batı akademisinin, Doğulu toplumları incelerken neden bu kadar yanlış sonuçlara vardığını kifayyetle açıklayamamaktadır. Eğer söz konusu eleştirilerde dile getirilen yanlışlıklar *sadece* henüz eğitim safhasındaki aday oryantalistlerin çalışmalarında karşımıza çıksaydı, belki bu değerlendirmeler haklı olabilirdi. Ancak bu yanlışlıklar, oryantizmin en önde gelen temsilcilerinin, oryantizmin kurucu isimlerinin çalışmalarında karşımıza çıkıyor ve *bilinçli bir şekilde ve olması gerek olarak oryantalistler arasında kuşaktan kuşağa aktarılıyorsa*, o zaman, bu yanlışlıkların bir yetersizliğin sonucu olmadığını ve iyi niyetle çalışıldığında düzelti-

⁵⁴ Enver Abdülmelik "Krizdeki Oryantalizm" başlıklı makalesinde oldukça açıklayıcı bilgiler ve değerlendirmeler sunmaktadır. Bkz.: Enver Abdülmelik, "Krizdeki Oryantalizm", A. L. Tibawi, Enver Abdülmelik ve Hamid Algar, *Krizdeki Oryantalizm: Eleştiriler*, (İstanbul: Yöneliş Yay., 1998) içinde, s. 7-47.

⁵⁵ Oryantalizme yöneltilen bu türlü eleştirilerin en kuşatıcı biçimi, A. L. Tibawi'nin -16 yıl arayla kaleme aldığı- meşhur iki eleştirisinde dile getirilmiştir. Bkz.: A. L. Tibawi, "İngilizce Konuşan Oryantalistler: İslam'a ve Arap Milliyetçiliğine Yaklaşımlarına Dair Bir Eleştiri" ve "İngilizce Konuşan Oryantalistler: İslam'a ve Araplara Yaklaşımlarına Dair İkinci Eleştiri", Enver Abdülmelik, "Krizdeki Oryantalizm", A. L. Tibawi, Enver Abdülmelik ve Hamid Algar, *Krizdeki Oryantalizm: Eleştiriler*, (İstanbul: Yöneliş Yay., 1998) içinde, s. 49-107 ve 109-186.

lebilecek hatalar olmadığını düşünmemiz gerekiyor. Dahası, mesele bir nevi bilgi yarışı haline getirildiğinde; yerli uzmanlar tarafından eleştiriye uğramış oryantalistler, eleştirildikleri hususlarda doğru/haklı olanın kendileri olduğunu savunmaktadırlar. Bu bağlamda, Bernard Lewis'in -"The Question of Orientalism" başlıklı yazısında- Filistinli bir Arap olan, üniversite öncesi eğitimini Mısır'da alan Edward Said'i Arapça bilmemekle suçlaması çok çarpıcı bir örnektir. Oryantalistlerin kendilerini eleştirenler karşısında nasıl bir tavır takındıklarını, Baykan Sezer'in -Batı'nın eleştiriler karşısındaki tutumunu değerlendiren- şu sözleri çok güzel özetlemektedir: "Ya uzmanlığını öne süren Doğulu yazarın bilgisizliğini ortaya koymak yoluna başvurulmaktadır. Böylece eleştiri nedenleri ortadan kalkmasa bile eleştiri isteklerini sınırlandırmanın yolu aranmaktadır. Ya da Batı'nın başvurduğu bir başka yol olarak siyasî ve iktisadî ilişkiler konusunda Batılıların pek dürüst davranmamış olabileceğini kabul ederek siyaset ve bilimi birbirinden bağımsız göstermeye özen gösterip Doğu ile siyasî ilişkiler nedeniyle Batı'dan gelen her değerlendirmenin Doğulu düşünürlerce suçlanmasından kaçınılmaktadır. Doğuluların da kötü isteklerinden, kolay suçlamalarından söz edilmeye başlanmakta, şikayetçi konumundaki Doğu sonuçta şikayet konusu yapılmaktadır."⁵⁶

Belki de meseleyi en açık ve gerçekçi şekilde anlayan ve ortaya koyan James Clifford'tur. Clifford, Said'in eserini eleştirdiği -özellikle Said'in Foucault'dan ne kadar ve nasıl yararlandığı hususu üzerinde durduğu- yazısında, bir kültürün yabancı bir kültürü incelerken *Oryantalizm*'de gözler önüne serilen problemleri normal karşılamakta ve meseleyi toplumlar arası mücadelenin bir sonucu olarak görmekteydi. Ona göre, kültürler arasında bir mücadele vardır ve bu mücadeleyi kazanan da ilişkileri kendi kurallarına göre düzenleyecek ve "öteki"ni de kendi konumuna uygun bir biçimde tanımlayacaktır!⁵⁷

⁵⁶ Baykan Sezer, "Batı Sosyolojisinin Doğu Topluluklarına Yaklaşımı", *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, Yay. Hrz.: İsmail Coşkun, (İstanbul: Bağlam Yay., 1991) içinde, s. 40.

⁵⁷ Bkz.: "On Orientalism", *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography and Art*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1988) içinde, s. 255-276.